
ПОДНИЦАТА – МОДЕЛ НА СВЕТА (КЪМ СЕМАНТИКАТА НА ВЕЩЕТЕ И СПЕЦИАЛИЗАЦИЯТА НА ТРУДА В СЕЛС- КИТЕ ОБЩНОСТИ НА БАЛКАНИТЕ)

ТАНЯ БОНЕВА

Таня Бонева. ПОДНИЦА – МОДЕЛЪТ НА МИРА (К СЕМАНТИКА НА ВЕЩЕТЕ И СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ НА ТРУДА В КРЕСТЬЯНСКИТЕ ОБЩНОСТИ НА БАЛКАНСКОТО ПОЛУОСТРОВО)

Глиняният съд „подница“ („чирепня“), в който, до средата на нашия век, жените на Балканския п-ов, печелили хляб на домашния камин, представляли също и конкретно изображение на Мира в традиционното мировоззрение на селяните на този регион. В настоящият се разглежда богатата семантика на обряда на производство на „подница“, се извършва реконструкция на неговото значение: – сътворение на света – съдът като брачна двойка, където „подница“, т.е. земята представлява женското начало, а „врашник“ – небето, мъжкото начало, се прави от ръцете на девойките и жените всяка година – веднъж в годината. Този обряд запазил някои елементи на обрядовата инициация на девойките. Авторът издига тезиса, че създаването на човека от моделите на Мира, представлява архаичен начин за хармонизиране на взаимоотношенията между човека и околната среда, а работната дейност на човека, защитава от опасност при взаимодействие с митичните същества на този свят.

Tanya Boneva. PODNITZA – A MODEL OF THE WORLD (SEMANTICS OF THE ARTEFACT AND LABOUR DIVISION IN THE PEASANT COMMUNITIES ON THE BALKANS)

The clay utensil „podnitza“ („tchirepnja“) was commonly used for bread baking in the peasant house in many Balkan villages from neolithic period (according to archaeological evidences) to the second half of the 20th century. The present paper argues that „podnitza“ represents a image of the world as it is seen in peasant ideology in 19th and the first half of the 20th century. So the construction of this clay utensil rephrases the process of construction of the world. The present study examines some aspects of the semantic of the ritual production of „podnitza“, presenting the symbolism of the technological process and reconstructing its meaning. The „podnitza“ symbolizes the earth and its auxiliary utensil – „vrashnic“ – as the sky. They formed a nuptial couple as was during the creation of the world. Once every year „podnitza“ is crafted by maidens and „clean“ women and „vrashnic“ by men in the village, thus repeating the process of creation. Some elements of rituals, typical for maidens' initiation, are preserved until the first half of the 20th century.

В очите на съвременния човек почти всичко, създадено в традиционните общества на племената, селските общности и дори в предииндустриалните градове, изглежда неподвижно и архаично. Всеки изследовател на традиционните общества и култури се сблъсква със специфичния проблем за устойчивостта и механизмите на промяна в явленията, които изследва. В този смисъл учените най-често поставят въпроса за произхода на отделните вещи, обичаи, обреди и представи за света и по-рядко те се занимават със съдържанието на многобройните пластове на културата, където се съхраняват и съществуват едновременно черти от културата на народи, изчезнали от полето на историята и други, свързани с относително нови технологии и идеологии, както и в резултат на неотдавнашни контакти на различни етнически и социални групи. Изучаването сама за себе си на културата на определена група от хора, обособени на етнически, верски или друг принцип не би могло да разкрие сложността на създаването на тази култура. А повечето етноложки и етнографски изследвания се ограничават до очертаването на „спецификата“ на една култура чрез комплекса от черти, които могат да бъдат наблюдавани в определен отрязък от време.

Увлечени в изучаването на общоетничните черти на народната култура на българите, ние често не поглеждаме извън границата на страната или го правим, за да покажем етническата картина на българската традиция през последните векове. Приемаме, че българско е това, което се осмисля от българите като „свое“: обреди, материални вещи, начин на живот и др. Но на практика голяма част от явленията и институциите на нашата традиционна култура не са само български, а са част и от културата на други народи (балкански, славянски, средиземноморски). Преодоляването на етноцентризма в проучванията ще се постигне като се обърне внимание не толкова на етническото осмисляне на културните явления, а на техните общи регионални черти. У нас, а и в другите балкански страни, вниманието на учените е насочено най-вече към селото и селяните, независимо че общият термин, с който се означава културата им е „народна култура“. Понятието е твърде общо и насочва вниманието към типични културни черти. От друга страна, културата се изследва чрез отделните ѝ елементи, разпръснати върху определена територия, които твърде често се откъсват от конкретната социална среда (град, село, махала, семейство и др.), в която съществуват. Отделянето на културните явления и процеси от конкретния им социален контекст прави тяхното описание твърде общо и безлично, като твърде често дори от добри описания не става ясно кой е „деятелът“. Така се губи многообразието на културата в конкретната реалност, в която е сътворена и съхранена. Повечето изследвания натрупват знания за едни и същи и повтарящи се прояви на традицията: предмети, обреди, народни знания и вяра. Другата важна дилема е представянето на съдържанието на културата. Поради факта, че отделните явления се изследват сами за себе си, твърде слабо са изучени комплексните черти на културата на общностите (село, град, професионална група и др.). Използването на няколко понятия за представянето

на еднакви по съдържание културни явления, създава допълнителна неяснота в науката. Днес наред с понятията „народна“ или „традиционна народна“ широко се използва терминът „фолклорна“ култура, а фолклорът се определя като: *„народна художествена култура, която се развива в селската община“* (к.м. – Т. Б.) в условията на неотчужден земеделски и докапиталистически занаятчийски труд¹. Така се появиха понятия като „обреден фолклор“, „фолклорна сватба“, „патриархален човек“ и др., които са достатъчно неясни, а реалните явления и хора, скрити зад тях, са селяните и тяхната култура от края на XIX и първата половина на XX в.² И до днес етнографи и фолклористи се стремят да изследват преди всичко старинните по съдържание черти на тази култура, без да се интересуват от факта, че това са реликти, които обхващат твърде малка част от света на селянина в близкото минало и днес. В селската култура има сложно многообразие, обусловено не само от конкретните условия, в които съществува селската общност (природно-географски, политически, културна среда и др.), но и поради необходимостта да се отчита устойчивата връзка на селото с другата голяма социална общност – града и неговите институции. Плод на тази връзка е непрекъснатото двустранно обогатяване на селската и градската култура. В самата селска култура съществуват и си взаимодействат „голямата“ и „малката“ традиция, първата свързана с влиянието на града и елитарната култура, която се създава в него, а втората – създадена в селото и предавана по безписмен път в семействата и селските общности през поколенията³. Изучаването на селската култура е убедило учените, че много от нейните „типични“ за определено време и място черти представляват „опростена селска изява на идеи и творения, възникнали в града през по-ранен период“. Тази култура непрекъснато включва в своята структура интелектуалните компоненти на „голямата традиция“⁴. Селската култура, като комплекс от различни по степен на архаичност и примитивност явления, може да се проучва както с цел да се очертае взаимодействието между „голямата“ и „малката“ традиция, така и да се покажат някои типично селски, създадени в тази социална среда, културни черти. В тази връзка е твърде интересен проблемът за „професионализма“ на дейностите в селото и за съществуването на професионализъм в тяхната култура. В нашата наука е изказано схващането, че професионалната култура е тъждествена на елитарната⁵. Изказано е и твърдението, че „до Възраждането и известно време след него културата, която се създава, е култура на масовия, неспециализиран народен творец, за който не съществува производител и потребител“⁶. В тази посока са разсъжденията и на автори на теоретични изследвания⁷. Според други, в културата от традиционен тип – и селската, и градската, може да се открие един пласт „традиционна професионална култура“ или „професионална занаятчийска култура“⁸. Проблемът не може да се смята за решен, тъй като тези автори, които изследват професионализма на традиционната култура, насочват вниманието си към определен вид специализирани дейности и знания и по определен начин ограничават обсега на своите изследвания. Според нас

въпросът за съдържанието на културите от традиционен тип би трябвало да се постави по-общо, като не се търси непременно рязката граница между явленията. Като се има предвид относителната неразчлененост на сферите на културата в доиндустриалните общества и всеобхватния ѝ символизъм, не би трябвало да се подминава въпросът за най-простите форми на специализация на труда и знанията в селските общности на Балканите, запазени и до началото и средата на нашия век. Това е полово-възрастовата специализация, при която всеки индивид научава определен кръг знания и умения, преминавайки през стройна система от обреди и практики. Знанията и уменията са общодостъпни за всеки и притежават селищни и регионални специфики.

Представената студия има за цел да изследва едно твърде архаично по технология и организация на труда производство на глинени съдове, съществувало столетия на Балканите и запазено в много села до средата на нашия век. Тази дейност може да се определи като пряко обусловена от полово-възрастовата и най-проста специализация на труда в рамките на селските общности. Правенето на подници по традиция е еднократен обред, изпълняван от жени един път в годината. Направата на съда включва преплитането на технологичния процес с верига от обредни действия, в които рационалната и символична дейност са вплетени и неотделими една от друга. Пристъпваме към изследване на една „неразчленена дейност“, която по своя характер може да бъде определена като примитивна. Обредното ръчно производство на подници е един елемент от селската култура на Балканите, който определено не може да бъде оформен под влияние на явления и дейности от друга социална среда⁹. Така става възможно целият комплекс да се изследва сам за себе си, като се постигне цялостно проучване на знания, умения, дейности и деятели в „чист“ вид. Особено внимание се обръща на семантичната натовареност на технологичния процес, както и на самия съд като форма и функция, за да се разкрие върху конкретен материал взаимовръзката между човека и неговата творба.

Стремежът ни да преодолеем етноцентризма и да потърсим типологията на явленията и процесите се изразява в разширяването на изворовия материал за сравнение. Използвани са изследвания на ръчното женско грънчарство в Източна Европа, Средна Азия, Северна и Южна Америка и Северна Африка. Без да имаме претенции, че сме изчерпали проблема, правим опит да навлезем по нетрадиционен път в проучването на една област на традицията, каквато е технологията. Тъй като изворовия материал от Балканите, достъпен на автора, не покрива цялата територия, ние наблюдаваме развитието на явлениято преди всичко в традицията на българи, сърби и хървати.

* * *

Създаваната от човека култура, с нейните символи и модели, е част от реалната действителност, но тя е изкуствена, доколкото е вторична като

система (за разлика от природата) и е специфична за различните човешки групи. Синкретизмът в съдържанието на традиционния тип култура, нейната неразчлененост и знаковост, са изследвани и доказвани¹⁰. Преплитането на конкретното и общото в културата на човека от различните традиционни общества и общности се проследява от антрополози, етнологзи и фолклористи, които изучават „космическата символика и артефактите“. Основното качество на човека да създава символи и модели не само чрез езика, но и в сътворената от него култура, има своеобразно проявление в проектирането на макрокосмоса в човешкия микрокосмос: вещи, норми, обреди. Съществуването във въображението на хората на стройна система от представи се съчетава с тяхното реално пресъздаване в материален вид от човека. А доколко реалната вещь и „идеалната“ представа са отражение една на друга, това би трябвало да се доказва във всеки отделен случай. Предметите и вещите, сътворени в традиционните общества са твърде често далеч от представите на днешния човек за изкуство. Традиционното или „примитивното“ изкуство е неотделимо като дейност от социалната дейност на хората и твърде често се реализира чрез обряда. Идеалната представа за човека, създаващ предмета, е удвояването на действителността, в която се формира идеалното ѝ отражение¹¹. Големият проблем за разнообразието на символите, предавани чрез вещите и предметите, е свързан с механизма, по който те се предават и създават. Единият път за разкриване на символиката на вещите е изучаването на тези, които имат изключително ясна символична функция. Това са обредните предмети и вещи, които са основни обредни символи в отделни части на обредите или са помощен инвентар. Те се използват временно в обряда, а след това притежават други (често утилитарни) функции, или пък специално създадени за целта, те са унищожавани или запазвани до следващото изпълнение на обряда. Разкриването на знаковата същност на предметите, които имат само обредна функция, изглежда по-лесно. По-сложен е въпросът при проучването на утилитарните предмети сами за себе си. Някои изследвания върху тяхната символика показват, че в основата на технологичния процес и на утвърдените традиционни форми, са архаични представи за света, неговия модел и основни символи¹². В такъв смисъл реална е тази действителност, която е създадена от колективните представи и модели, сътворени при човешката културна дейност, а предметът е тяхното отражение.

Сътворението на материалните вещи в традиционните културни системи е свързано със стриктното спазване на определени действия, обредни формули и забрани, които се отнасят до суровината и технологическия процес, от една страна, и до създателя на предмета, от друга¹³. Самата вещь е и знак, създаван като част от културната символика на хората, които го произвеждат, и на тези, за които е сътворен. Той е част от общата знакова система на определена култура. И тъй като проектирането на макрокосмоса върху микрокосмоса е част от механизма на предаване и съхраняване на

културата¹⁵, създаването на особено ценните и практически необходими вещи запазва най-продължително време своето знаково съдържание.

ЗЕМЯТА И НЕБЕТО

Проникването в символиката на вещите и предметите, създадени от българина, е огромна задача, която си поставят различни изследователи на обредни и утилитарни предмети и на материалната култура на нашия народ¹⁶. Някои от тях са посветени специално на семантиката на вещите¹⁷.

Запазените в традиционните култури на Балканите модели на света отразяват оригинален синтез от християнски и езически вярвания и представи, носещи богатството от културно наследство на народите, живели по нашите земи. Селянинът се проявява като човек добре запознат със света, в който живее, с богати и точни познания. В традиционния светоглед се отразява предимно една от космографските схеми, възприети в средновековна Византия, разпространени и в средновековната книжнина на православните народи на Балканите – наивно-материалистичната и примитивна представа за земята като плоско тяло, с небесен свод, подпрян върху нея¹⁸. До XIX в. в селата е запазена представата, че земята е неподвижна и плоска, а слънцето и луната се въртят около нея¹⁹. Земята и небето се изобразяват и като конкретни предмети. Земята е тепсия или подница, а небето е похлупак или връшник над нея²⁰. Легендите представят сътворението на реалния свят като дейност, извършена от Бога с помощта на дявола, при което видимият свят придобива постепенно завършен вид. Бог първоначално направил от морска пяна, смесена с вода, една пита, която като хвърлил, станала на земя – първо като тепсия, а по-късно като хармап²¹. Според други легенди Господ направил земята от кал и вода. Материалността ѝ, която е очевидна за хората, се отнася и за небето. Срещат се представи, че то е направено от същото вещество като нея, т.е. от пръст, както и от други материали като тенекия, стъкло и др.²² В гатанките, където също се откриват описания на небето и земята, може да се открият разнообразни изображения. То се описва като „ток“ (гумно) и по-специално като подметен ток или меден ток (като гумно се описва и Земята). Други образи на небето са поле немерено, решето, пълно с яйца, пълнен връшник с пуканки, пълна паница с пшеница, пълнен таван с орехи, „син похлупак със златни капки“ и др.²³ Когато в началото на творението създавал земята и небето, Господ ги поставил твърде близко едно до друго, така че небето „като пещ се спускало над земята“ и хората могли да достигнат до него по стълби²⁴. Плътната близост между тези две най-важни части на света, създава представа за неразривната им цялост в момента на сътворението. Етиологична легенда за луната описва „раждането“ на това небесно светило след брак между Земята и Небето. След продължителна суша бил осъществен този брак и това

събитие предизвикало дъжд. В резултат на връзката им се родила Луната. Материалността на небето се конкретизира в представи за облаците като облачни скали, камъни или канари. Самите атмосферни явления гръмотевица и светкавица се описват като железни предмети или се получават от взаимодействието на камък и желязо²⁵. Подобни материални представи за земята и небето се срещат и сред други балкански народи²⁶. Техният произход може да се търси в миогледа на античното население на Балканите²⁷.

В традиционния тип култура се наблюдава проектирането на космоса в материални вещи. Това е къщата, в която „присъства“ долния (хтоничния), средния (нашия) и горния (небесния) свят²⁸. Особено място заемат подницата и връшника като изображение на земята и небето. Други съдове, изработени от глина или желязо също имат символична връзка с част от традиционната „картина на света“²⁹. В българската наука е направен опит да се изследва символиката на обичая за правене на подници и да се свърже със знаковата същност на съдовете³⁰. Изтъква се, че „обичаят трябва да се разглежда като призван да осигури плодородието в дома, реален символ на който е хлябът“, той се разглежда като „макровариант на обичаите със змии, изпълнявани за плодородие“. Загатването за подницата и връшника в еротичен план („Баба се чекорит дедо се топорит“) пряко изразява идеята за плодородие, което съоръжението носи – хляба, който пече³¹. Изказано е мнение, че обичаят за правене на подници се основава на представи, свързани с неолитната революция в Предна Азия... както и с древния мит за свещения брак на Богинята-майка Земя с бога Небе, от чийто брак се ражда плодородието на земята³². Като приемаме най-общо тезата за връзката между изготвянето на подниците и сътворението на плодородието в митичен план, бихме искали да изясним знаковата същност на технологическия процес и на частите на съда чрез детайлно изследване на обичая, реалната производствена дейност и социалните норми, които обуславят организацията на труда.

Правенето на подници е най-архаичният тип ръчно женско грънчарство, запазено на Балканския полуостров до средата на нашия век³³. То включва изработването и на други предмети от глина като подпори на подницата и човешка фигура, свързана символично със здравината на съдовете. Тъй като семантиката на явленията в традиционния тип култура се създава едновременно от названието на предмета, неговата функция и мястото в ценностната система на създателите му, ще се опитаме да изследваме целия комплекс от семантични белези.

Подницата е дебел глинен съд с плоско кръгло дъно с диаметър 20-55 см и ниски вертикални или леко полегати стени, с височина около 10 см. Изделието е грубо изработено и масивно, като дебелината на стените и дъното достига до 4-5 см. Функцията ѝ е да изпича хляб върху огнището. За целта двете части на съда – долната (*подница*, *чирепник*) и горната (*връшник*, *чѐрепник*) се опалват, т.е. нагорещават върху жарта на огнището. След това в подницата се поставя готовото тесто за хляба и отгоре се

похлупва с нагорещения връшник. Има два вида подници – с плътно дъно, разпространени на територията на българския етнос (на запад до Пиротско, Моравско, в Македония) и „пробушени“ (продупчени) „црепуље“, правени на запад от посочените райони³⁴. Горната част на съоръжението – връшник („чѐреп“, „чѐреп“, „цреп“ и др.) също се прави до късно от глина и има куполовидна форма. Тази част от съда се променя към края на XIX в., когато в селата започват да се използват метални връшници. Те обаче и до средата на XX в. не изместват изцяло глинениите. Металните връшници са дело на занаятчийн мъже. Подпорите, на които се поставя подницата, се наричат „пѝпници“, „пѝйници“, „тѝпки“³⁵. Както беше посочено, в този глинени съд се пече най-често хляб, и то безквасен, но също и хляб с подкваса, който се изпича обикновено в глинени пещи. В терения етнографски материал изрично се подчертава, че в края на XIX и през първата половина на XX в. само в подницата се пекат обредните хлябове за големи празници като Коледа, Младенци, Великден, както и за определени обреди като „стопанова гозба“. Известно е и приготвянето в него на някои обредни храни като рибник, печено агне и др³⁶. Не по-малко важна е и друга функция на подницата. Тя служи като оръжие на халата в битката ѝ срещу змея. В традиционния светоглед на балканските народи съществува вярата, че когато използва подница, халата побеждава змея³⁷. И до днес всички, които са опитвали хляб, изпечен в подница, твърдят, че това е най-вкусният хляб.

Съществуват два вида названия за долната част на съда: *подница* („под“–отдолу) и *чѐреня*, *чѐрепна* (череп). Едното показва позицията на съда, а другото е антропоморфно, т.е. свързва съда с част от човешкото тяло. Названията от първия вид с варианти „пѝница“, „пѝнца“ са разпространени в Източна България, а от втория – „чѐрепна“, „црепна“, „црепуља“, „црепѝя“, „цреп“, „чреп“ и др. се срещат в западната част на полуострова (вкл. Западна България и Македония) не само сред българите, сърбите, албанците, хърватите и черногорците, но и сред турците³⁸. Названието на горната част „връшник“ („врѝх“, „вѝрху“, отгоре) и „чѐрепник“, „чѐрепник“³⁹ („чѐреп“), показва географското разпределение и е свързан също с названията на долната половина на съда. Изказано е мнение, че в своята архаична форма названието „црепуља“ е означавало също връшник⁴⁰. „Чѐреп“, „чѐреп“ и „цреп“ е и родово название на глинениите съдове на Балканите⁴¹.

Правенето на подниците и връшниците е възможно само в определени дни от годината. То е свързано с традиционния календар на селяните и се извършва на определени християнски празници: Св. Еремия 1 май⁴², Гергьовден, Летен Св. Атанас (Охрид) или на някои от четвъртъците между Великден и Спасовден. В Скопско и Призренско посоченият обред се прави на последния от споменатите четвъртъци⁴³. В с. Бусинци, Трънско, важен център на мъжко грънчарство през XIX и XX в., жените правят црепули на Св. Елисей или Видьовден⁴⁴. В случай че няма точно определен ден, работата се извършва на „яки“ дни – понеделник, четвъртък или петък, и най-вече в петък, когато не се извършва друга женска работа, или през дните, когато

е пълнолуние⁴⁵. Прави впечатление, че повечето празници и дни, когато могат да се майсторят тези глинени съдове, са свързани със строго въздържание от селскостопанска работа на полето. В Южна България на Св. Еремия и жените и мъжете не копаят, не сеят, не излизат даже на нивите си, за да не бие град и да не пада гръм върху житата и градините им, защото „светецът носи града в пояса си“⁴⁶. В различни райони на Тракия, Пирин планина и Родопите тогава не се работи, за да не пада гръм и да не бие град, както и за да няма природни бедствия⁴⁷. На същия празник не се работи земеделска работа, за да не пада град. Видьовден е голям местен празник в Трънско и Годечко. А Гергьовден е един от най-големите празници в традиционния календар на балканските народи, когато е забранена всякаква работа, свързана със земеделието и скотовъдството. Най-общо жените правят подници тогава, когато е абсолютно забранен земеделския труд. Съществува строго ограничение и на периода, през който те могат да бъдат приготвяни. Това е „лялото“, което в традиционните представи на балканските народи обхваща времето от Гергьовден до Димитровден, докато „зимата“ обхваща другите шест месеца от годината.

Св. Еремия (1 май) е празникът, когато най-често се произвеждат изследваните съдове, затова на него ще се спрем по-подробно. Според християнския канон Св. пророк Еремия е живял към 600 г. преди Христа. Възвестявал Божията воля на юдейския народ и се борел с идолопоклонството. Чрез неговата уста Бог Саваот предупреждавал евреите за нещастията, които ще ги постигнат като народ, ако не служат на истинския бог – ще ги нападне враг, който ще унищожи отечеството им. Веднъж по повеля на Господа той взел глинен съд и го счупил пред всички, като предвещал, че така Господ ще унищожи народа, който върши беззакония. Пророчествата на светеца се сбъднали⁴⁸. Чупенето на глинения съд, символизиращ народа, е единственото място в житието на светеца, което го свързва с грънчарството. Не може да се каже дали този епизод от житието му е повлиял върху избора на неговия празник за ден на производството на подници. Струва ни се, че дори да има такава връзка, тя не е основна. По-важни са народните представи за неговия празник.

Обредни действия, които се извършват, имат за цел да предпазят от ухапването от змии. В Северозападна България названието на празника е „Зѣмски ден“. Вечерта девойка или жена от всяка къща извършва обредни действия, които да пропъждат змиите и гущерите от дома и да предпазят хората от ухапването им. Като взема ръжен и маша в ръцете си, жената обикаля около къщата, удря ги един в друг като казва: „Бегайте змии и гущери, че ви гони Еремия“, „Еремия вкъщи, змия в поле“, „Еремия вкъщи, змия в море“ и др. Така тя обикаля двора, след което изхвърля железните уреди вън от портата, които по-късно отново прибира⁴⁹. Този ден, жените строго спазват следните забрани: не готвят, не предат, не тъкат, за да не се влачат змии след тях. Вярва се, че ако мъжът оре или сее, ще се прекъсне естественото развитие на житото, защото зърното ще „ерменѝса“, т.е. ще

посинее и ще се развали в почвата⁵⁰. Особено показателна е забраната в много селища, на този ден да не се меси хляб, както и да не се оставя хляб след празника⁵¹. Така третата важна причина, поради която селянинът не работи земята, е предпазването на семето и хляба от разлагане и разваляне. Според нас твърде значимо е съпадението на обряда за правене на подници с други обичаи и обреди като „Пеперуда“, „Герман“, „Еньова буля“ и др., които имат за цел да се предизвика дъжд⁵². В много села на Североизточна България на Св. Еремия момичета и девойки правят „Пеперуда“ и „Герман“⁵³. Сред българите – преселници в Бесарабия, „Пеперуда“ се изпълнява на същия ден⁵⁴, а сред тези в Северна Добруджа – на Св. Еремия и на Летен Св. Атанас. „Еньова буля“ се изпълнява в Ямболско от девойки и жени на третия четвъртък след Великден, а в селата около Шумен, Търговище и Провадия тези обреди се извършват на един от Великите четвъртъци между Великден и Спасовден⁵⁵, празнувани за предпазване от град⁵⁶. Въпреки че досега в терения материал не е установена връзка между правенето на подници и обредите за предизвикване на дъжд на същия ден, съпадението едва ли е случайно. Още повече, че „Герман“ е глинена обредна фигурка, която изобразява мъж и около нея се извършват най-важните обреди.

ЖЕНИТЕ И СЪТВОРЕНИЕТО НА СВЕТА

Обредният комплекс „газене на чирепни“, „лепене на подници“ обхваща няколко важни момента: изкопаване на нужната суровина, предварителна подготовка на материала и неговата обработка и оформяне на самите съдове. Всички посочени етапи от производството на предмета се извършват на самия ден или започвайки вечерта преди празника, приключват на самия празник. Регистрирани са обяснения. „Св. Еремия най-добре ще помогне да направим здрави подници и попици“ (Старозагорско)⁵⁷. „Слънцето на тоя ден не е нито слабо, нито силно и подниците се пекат, без да се пукат“ (Добруджа)⁵⁸. „Земята на Св. Еремия е „по-добре“ и най-добре се работи“⁵⁹.

Общо изискване е кръгът на участничките да се ограничава до девойките и жените в селото⁶⁰. Съществува многообразие на локални и регионални практики. В Скопско девойките газят земята поне три пъти, т.е. участват в обряда поне три пъти, за да могат да правят съдовете и след като се омъжат. В с. Порече, Скопско, не прави подници жена, която не е правила това като девойка, защото се вярва, че ще остане вдовица. В с. Драчево, Скопско, жени не правят подници, за да не се пукат, тъй като „жените са пукнати“. В с. Пчиня, до Враня, девойките, които газят чирепните, трябва да са девствени. За да са трайни съдовете меси ги жена, която не е докосвала мъртвец. В Гевгели „краешника“ („перваза“) на подницата го оформя жена, която е престанала да ражда. Има и изисквания за обредна чистота. Всяка участничка трябва да е с чисти прани дрехи. Жените не бива да са имали полови контакти с мъжете си през нощта преди обряда и трябва да са се

помирили със свекървите си, ако са били скарани⁶¹. Други забрани се отнасят до физиологичното състояние на младите жени: бременна не бива да газии кал за чирепи. Жени, в чието семейство или къща наскоро е починал човек, поради което се пази траур и се извършват поминални обреди, не участват в направата на чирепните⁶². Вярва се, че ако роднините на починалия правят подници до година от смъртта му, съдовете ще се чупят. Не бива да лепят подници и жени, чиито деца умират, такива жени се заричат да не участват в правенето на чирепни, за да се задържат децата им (с. Порече, Скопско)⁶³. Жените и девойките, които живеят в къща, от която е изведена невеста и още не е навършена година от сватбата, не бива да правят подници. В Лесковац, когато едно семейство прави къща, жените от него също не участват в направата на чирепни, а получават съдовете на заем⁶⁴.

Суровината, която се използва за направата на изследвания съд се нарича от всички „земя“, но на практика това е глина от различни видове. Употребява се „грънчарска пръст“⁶⁵, но твърде често „земята, която се използва, не е същата, която употребяват мъжете грънчари“⁶⁶. Това показва, че знанията за суровината са се развивали самостоятелно и изискванията към нея са специфични при подготовката на материал за чирепни. Най-разпространено е смесването на бяла и червена глина, но се употребява и сива или зеленикава глина, наречена „модрица“, „умница“ (Скопско) или „чиста смолница“ (Кумановско). Глинестата твърда земя се нарича „чрепulsка земя“. Всяко село има „пръстница“ – мястото, откъдето се взема суровината. Обикновено суровината се взема от нечетен брой места – едно, три или пет⁶⁷.

Изкопаването на необходимата пръст е работа на моми или жени. В отделни случаи в тази дейност участват и мъже. В с. Бусинци, Трънско, има изрично изискване да копаят и пренасят земята само момите⁶⁸, а в Старозагорско това вършат само жени, защото „тази работа е чисто женска, забранено е на мъжете да се докосват до пръстта, защото от това подниците и пойниците ще се пукат“⁶⁹. Трудът се организира на колективния принцип, като девойките и жените се разделят по групи, в зависимост от големината на селото. Спазва се участничките да са от нечетен брой къщи, а съдовете да се правят за нечетен брой домове⁷⁰. Вечерта преди обряда или рано сутринта те отиват на мястото, откъдето ще вземат глината („пръстницата“). В някои села съществуват жертвени практики преди започване на работа. Жените от Голо Бърдо преди да започнат да копаят, слагат на земята хляб, „за да бъде хубава хумата, когато се ископае“. Практиката да се добива суровината за съдовете преди изгрев слънце се обяснява в някои селища на Македония с вярването, че ако е ископана тогава, няма да се пукат подниците (Скопско, Битолско). Началото на тази работа се смята за опасно. В Призренско вярват, че „който започне пръв да копае, ще умре“. Самото начало се предшества от хора и песни. В селата на Сръбска Черна гора момите играят хоро като обикалят три пъти около мястото, а по време на ископаването на глината, пеят⁷¹. В Северозападна България също се спазва

изискването момите да пеят, когато отиват на глинището и докато изваждат пръстта⁷². Разпространена е и практиката жените да копаят дупки („рупи“), от които да изваждат необходимата им суровина, а повърхностният слой от почвата да не се използва⁷³. В Галичник, Дебърско, и в Лесковац, Моравско, жените трябва да пренесат до селищата изкопаната земя на ръце или на гръб, без да използват кола или друго превозно средство⁷⁴.

Обработката на суровината, преминава през няколко етапа: изсушаване, натрошаване и стриване, киснене във вода и газене. Това са процесите при които суровината постепенно се превръща в материал за производство. Работата се извършва на средишно място в махалата: на гумното, в двора на някоя къща, по-рядко в стая с пръстен под. В отделни случаи това става на полето (с. Либяхово, Гоцеделчевско)⁷⁵. В зависимост от продължителността на подготвителния период – от половин-един час до няколко дни, различните видове глина (или земя) се оставя да изсъхне и след това се натрошава („убива“) с мотики, брадви или дървета. Има твърде разнообразни местни практики. В някои селища различните видове земя се замесват поотделно или предварително се смесват и след това се прибавя водата. Сместа се оставя да втаса. Колкото по-дълго втаса, толкова по-бързо и леко се измесва. Сместа, която жените газят, се нарича кал или „тѝня“. И в този случай локалните традиции са много разнообразни. Най-често жените прибавят слама, плява, коноп, козина или говежди изпражнения, сух магарешки тор, четина, а в отделни случаи – пясък или калцит. В някои селища наситнената земя е поливана от девойките и замесвана с вода, в която има сол и непресято брашно и пепел (Расин) или няколко шепи пресято брашно и кокоши яйца (Левча, Темнич)⁷⁶. При замесването на земята се имитират и някои действия, типични за технологията на приготвянето на тестени храни: земята се разбърква, както се бърка („гнетѝ“) попарено брашно⁷⁷.

„Газенето на чирепните“ е централен момент от обработката на глината и най-богат по съдържание. Нечетен брой жени (девойки), най-често пет, газят едновременно калта с еднакво темпо, от ляво на дясно.⁷⁸ Докато вършат това, ръцете им са спуснати или са поставени на кръста. Участничките в обряда се редуват да газят глината на групи, като при всяко прекъсване навиват т е с т о т о на руло и го превъртат на кръст. Газенето на чирепните се извършва нечетен брой пъти⁷⁹. По време на тази работа жените и девойките изпълняват песни⁸⁰. Записаните текстове на две песни от Разложко⁸¹ по съдържание са идентични на обредните текстове, с които се прогонват змиите на Еремия⁸². Тези песни показват обредна връзка между техническите действия по обработката на суровината и пропъждането на змиите. Такава идея има и във вярването, че тези които са газили подници ще бъдат защитени от змии – змии няма да влизат в къщите им и няма да ги хапят⁸³. Участието на девойките в този технологически процес се стимулира и чрез друга традиционна представа, регистрирана в Югозападна България, според която тези моми, които са газили кал за подници, не ги люби змей⁸⁴.

Докато обредната група върши своята работа, присъстващите и преминаващите през мястото спазват определени норми на поведение. Те прозвонват думи, с които материалът, който се приготвя, както и самите подници се определят като железни⁸⁵. Глинестата маса започва да получава качествата на градивен материал, когато стане твърда и хомогенна и обработването ѝ е все по-трудно. Тогава около нея се извършват последните обредни действия. Всички обредни лица играят хоро в кръг и пеят песни около готовия материал⁸⁶.

Моделирането на подниците и връшниците, наричано „лепене“ „завиване“, е работа за по-умелите от групата. Според местната практика оформянето на черипните става от жени, които са престанали да раждат или само от девойки⁸⁷. В много селища те се наричат „майсторки“⁸⁸. Отделно или на групи, моми и жени моделират всеки съд от цяло парче измесена кал, поставено върху черга или пясък. Отначало с ръце се оформя „пѝта“ (дъно), като жената топи ръцете си обилно във вода. След това тя изтегля и извива перваза на съда. Така целият съд се прави най-често от едно парче глина. Спрямо майсторката съществуват изисквания. В Старозагорско тя не трябва да кляка, докато завива „краешника“, за да не сѣ пука подницата⁸⁹. По същия начин се оформя и глиненият връшник. Моделирането се извършва от девойките, защото се вярва, че само тогава подниците ще бъдат здрави. По същата причина первазът трябва да бъде правен от жена, която е престанала да ражда.

Сред българите от Гюмюрджинско (дн. Комотини, Гърция) е открита по-особена и вероятно най-архаична по своя характер обредна практика на изработка на подници и връшници. Там жените колективно и самостоятелно организират технологичния процес по направата на подници, а мъжете отделно и също колективно правят по същото време връшниците⁹⁰. В случая показателно е стриктното разграничаване на обредна и производствена дейност при изработването на отделните части на този съд, като подницата е женският, а връшникът – мъжкият. Друга твърде специфична черта на производствения процес е липсата на специални инструменти, които да се използват от жените в целия технологичен процес⁹¹. На практика се работи на ръка, това е ръчно гърнчарско производство.

Съпътстващо производство на подницата е правенето на подставки, върху които тя се слага на огнището. Това са глинени подпори с формата на пресечена пирамида, с вдлъбнатина в горната част, назовавани, както беше посочено, „попници“, „попове“, „старци“. Антропоморфните названия са вероятно реликт на по-архаични антропоморфни форми на тези подставки за подници. Такива единични екземпляри са регистрирани в Босна⁹².

В някои селища в Македония, след направата на първата чирепня, една от жените оформя от „тестото“ мъжка фигурка, наречена „човече“. Според местните представи тя е „домакин“ на подниците и ги пази от уроки, „да не се пукат“. Жените поставят човечето върху първата подница, между останалите, така че да ги гледа. Съдът, върху който е прикрепено човечето, не се

употребява до година, т.е. докато бъдат направени новите чирепни⁹³. В някои села човечето се унищожават, а в други то се запазва като се слага на тавана между гредите на стаята с огнището⁹⁴. Така се събират много фигурки, които се държат в къщата, защото съществува вярване, че ако глиненото човече бъде изнесено, ще умре някой от къщата⁹⁵. Вярата, че лош поглед може да навреди на тези съдове, се проявява в нежеланието на жените, чужди хора да гледат подниците, когато се сушат. За да ги предпазят от вредно въздействие, те ги украсяват с кръст, перо и др. Практиката да се създава глинено човече – домакии на подниците, показва ясен паралел в отношението към човека и глинения съд.

Броят на съдовете, изработвани за всяка къща в селото е нечетен. Според някои обяснения, това се преве, за да не останат стопаните чифт, а родът им да се умножава⁹⁶. И в този случай в народната вяра се открива символичната връзка между глинените съдове, създавани от жените и състоянието на семейството им.

Обредното производство на изследваните съдове е момент, в който се създава повод за социални контакти между момите и ергените в отделните селища. Момците чупят подниците на момите и това е проява на определено внимание към техните потенциални брачни партньорки. То е знак, че момъкът харесва момата и обикновено, по-късно той ставал неин съпруг⁹⁷.

Приключването на цикъла от обредни действия става на обща трапеза, в която вземат участие всички участници в обряда. Една възрастна жена приготвя хляба или пити и обикновено постни ястия: варен фасул, яхния, пържени яйца и др., а останалите жени донасят храна от къщи. Не са отбелязани специални обредни храни. При разчупването на хлябовете и вкушването на ястия на жените си пожелават „да са им здрави подниците“.

Изсушаването на съдовете обхваща период от един до няколко месеца. В зависимост от местната практика те се слагат на сянка на проветриво място или се държат на слънце. Преди употреба, всяка подница се опалва на огнището на слаб огън⁹⁸. Спазвани са специфични забрани при употребата на тези съдове. Употребявана подница не се дава или подарява, защото е лошо за къщата. Нова подница се дава или дарява, като понякога се разменя срещу храна или работа.

Когато са предназначени за пазара, подниците се произвеждат периодично. Това производство не е масово и не определя характера на тази дейност. Изработването на подници е преобладаващо домашно производство и запазва обредния си характер. През първите десетилетия на нашия век подниците се продават само от жени, които са ги правили⁹⁹. От края на XIX в. в България постепенно това производство започва да преминава и в ръцете на мъжете – грънчари.

Архаичността на подницата като съд за изпичане на хляб е несъмнена. В различни места на Балканския полуостров през неолита са правени такива керамични съдове, чиито фрагменти са открити в много изследвани селища от този период. По профил и технология те са твърде сходни с произвежда-

ните през първата половина на XX в. на Балканите¹⁰⁰. Тяхното присъствие в материалната култура на балканските народи е регистрирано твърде обхватно и през античността, и през средновековието. Те са от производството на глинени съдове на славяните и местното балканско население¹⁰¹. Няма прекъсване на традицията в изработването на тези съдове и през последните векове на средновековието, което показва запазването на континуитет в традиционните знания и умения до момента на събиране на етнографски материал от терена – през втората половина на XIX в. От друга страна, в самото производство, запазено до средата на XX в. се откриват архаични черти в организацията и технологията. Съществува несъмнена връзка между организацията на труда и полово-възрастовото деление на населението на селата. Производството, което е свързано с комплекс идеи, вярвания и обреди запазва обредния си характер до момента на своето изчезване, средата на века. От друга страна, има определен механизъм на включване на девойките и жените в обредното производство. Изискванията се отнасят както до спазването на определени норми преди началото на обряда (обредна чистота, хармония в отношенията с близки и околни), така и до момента, когато е възможно да се започне обучението в тази важна женска дейност. Задължителното участие на девойки в обряда като условие същите да могат да произведат подници и като омъжени жени, ни дава основание да включим обредното „газене на чирепни“ в комплекса от обреди, чрез които се осъществява обучението на девойките в традиционните знания и умения на жените в селата. По своя характер това са посветителни обреди, чрез които се предава и запазва многообразието от локални и регионални знания и обреди, свързани с жените. Тази „женска работа“ е част от комплекса обреди на прехода в традиционните общества на Балканите. При българите, сърбите и гърците социализацията на девойките се съсредоточава главно в пролетните обреди от Великденския цикъл, които имат любовно-брачен характер. Изпълняват се от момите, за да предизвикат събуждането на природата и плодородието ѝ¹⁰². Най-значим сред тях е обредът лазаруване, който при българите се изпълнява от достигналите полова зрялост момичетата. Социалният статус на изпълнителките се променя след обряда, като те придобиват права на моми, т.е. да създават предбрачни и брачни отношения с момци. Други обреди, които също имат брачен характер и в тях участват девойки, са тези с антропоморфни фигури („Герман“, „Булка на пеперуда“, „Иванка“ и др.) Обредните действия в тях имат за цел предизвикване на дъжд и плодородие¹⁰³. Производството на подници съвпада с този обреден цикъл. Освен посочените моменти на посвещение, включени в обредното правене на изследвания глинен съд, съществува паралел и в символичната връзка между изпълнението на обряда и любовта на девойките и змея. Според вярването девойка, газила калта за подници, не може да бъде любена от змей¹⁰⁴. Друг обред, който предпазва девойките от такава любов, е лазаруването и кумиченето¹⁰⁵. Според описанията, змейовата любов е вид депресия, нервно заболяване, което често завършва със смъртта на девойката.

Еднаквата функция на обредното създаване на подници от девойките и на лазаруването – да предпази групата на момите от въздействието на опасното за тях митично същество, също дава основания изследваният обред да бъде включен в групата посветителни обреди, чрез които се осъществява социализацията на тази полово-възрастова група. А символичното организиране на времето и пространството в традиционните култури става чрез посветителните обреди на момите и момците в началото на отделните сезонни цикли. В българската народна култура цикълът на социализация на момците е зимният обреден цикъл, а на момите – пролетно-летният¹⁰⁶. Празникът Св. Еремия (1 май) е непосредствено след Гергьовден и в самото начало на летния традиционен цикъл от празници, който обхваща периода Гергьовден – Димитровден. Правенето на подници и връшници на този ден може да се разглежда като създаване на символичен модел на света от жените и по този начин те изграждат наново основните части на традиционния космос и организират пространството. Като моделират земята и небето като подница и връшник девойките се включват в кръга на „посветените“ в знанията и уменията на жените, както и научават традиционните представи за света. А именно обредите на инициация са тези, които включват индивида в човешката общност, чрез тях той научава образците на поведение, техниките и институциите на възрастните, а и концепцията за света¹⁰⁷. Може да се каже, че изследваният от нас обред е част от посветителните обреди на девойките, когато става и „женското сътворение на света“¹⁰⁸.

Земеделците не работят на Св. Еремия. Това е един „тежък“ празник, когато работата на полето е забранена, за да се предпази зърното от разваляне и нивите от град. На жените се забранява да тъкат и да предат. Същия ден те правят глинени съдове и извършват обреди за предизвикване на дъжд. Забраната за дейности, които биха нарушили плодородието се съпътства от практиката да се работи с определен вид земя, за да се създаде най-необходимият в домакинството глинен съд. Земята, която използват за приготвянето на подниците обикновено не е плодородната почва, от която пониква зърното на земеделеца и се ражда плодородието. Това е глинеста почва. За земеделеца тя е неплодна, но за създаването на съда – единствено подходяща.

Работата със земя никога не е просто една практическа дейност в традиционните общества. Самото отделяне на суровината от местата, където се намира в почвата, се извършва при спазване на определени норми и забрани. Беше посочено, че добиването на суровината е процес, свързан с опасности за тези, които копаят глината. Съществуващата жертвена практика да се оставя хляб на мястото „за да бъде хубава глината като се изкопае“ има паралел в поставянето на обредна пита върху първата бразда на нивата в началото на първата оран през есента¹⁰⁹. Прави впечатление, че работата със земята започва в определено време от денонощието: вечер или сутрин преди изгрев слънце. В символичен план тази част от денонощието, когато липсва светлина, се свързва с пребиваването върху земята на митич-

ни и демонични същества като стопани, самодиви, нави и др., които принадлежат на митичния и хтоничния свят, който в традиционните представи съществува паралелно на света на хората. Началото на работата се поставя във време, опасно за човека и подвластно на същества и сили от света на свръхестественото. В някои селища се вярва, че ако земята се изкопае преди изгрев, „само тогава няма да се чупят подниците“. Друг момент, при който се очертава връзката на суровината с хтоничното, е изискването да не се взема от повърхностния слой земя, а да се изкопава и изважда глина от дълбоки дупки. При добиването на първичния материал девойките и жените на практика се докосват до „долния“, хтоничния свят.

Изваждането на глината от земята става възможно след изпълнението на определени действия. Момите играят хоро в кръг около глинището и пеят песни¹¹⁰, които имат брачна тематика¹¹¹. Така те повтарят по конкретния повод традиционната практика обитаемостта или работното пространство да се ограда символично с кръг и така да се отдели от необитаемостта. Кръгът служи не само за отделяне на пространството, но и за защитата му от зли сили при основаване на селище и за защита на територията на селищата в кризисни ситуации като епидемии, при строеж на къща и др.¹¹². Символичен кръг се очертава периодично около селищата и по време на много колективни обреди, които имат за цел да въздействат върху плодородието на земята и хората, както и върху природата при суша и проливен дъжд. Те се съпътстват от обредни текстове, вкл. и обредни песни. Брачната тематика на песните по време на отделяне на работното пространство на девойките и жените, които ще копаят глината за подници, внушава идеята за съзидание и плодородие. Пренасянето на изкопания материал до селата също се извършва с обредни песни, чието съдържание не е известно.

Мястото, където се обработва глината, най-често е свързано с територията на махалата или на отделното домакинство: гумно, двор, соба. Началото на превръщането на суровината в материал за производство се определя така: момите „бият земята“ или „убиват земята“. Те си служат с железни кирки, дървени чукове или търнокопи, за да раздробят донесената суровина. Осмислянето на процеса на първична обработка като убиване показва най-общо, че земята (в случая глината) се смята за „жива“ и превръщането ѝ в градивен материал трябва да стане след като бъде „убита“. Това конкретно отношение към земята е проява на общата мирогледна представа на балканските народи, че земята е женско същество, което създава плодородието. Вярва се, че през зимата почвата не бива да се оре, защото от нея капе кръв. Земята също „не бива да сее бие“. Семантиката на това действие е превръщането на „живата“ земя в мъртъв материал, от който ще могат да бъдат направени съдовете¹¹³.

Работата със земя поставя жените в пряк контакт с хтоничните сили още в момента на отделянето на суровината. Преодоляването на възможното въздействие на сили от този свят става един път с жертвени практики и действия, които да включат пространството в категорията „обитаемо“. Друг

път, по който се прекъсва възможна връзка между обредната група и подземния свят е ограничаването на възможността жени, в чието семейство има мъртвец и които са в символична връзка с него, да газят поднищи. Не работят със земята за поднищи девойки и жени от семейства, в които наскоро е починал човек. Те извършват поминални обреди, носят траур и не участват в други обреди и празници на селската общност като сватба, пита на дете и др. Изключването им от обряда се обяснява по два начина. Вярва се, че ако участват такива жени, съдовете ще се чулят, или пръстта която обработват, ще тежи на мъртвия¹¹⁴. Жени, чиито деца са били захранвани със земя – практика прилагана при деца, „които не траят“, също не правят поднищи. Важно е, че от групата на участниците се изключват и други семейства, които са в потенциален допир със земята и нейните стопани – тези, които строят къща¹¹⁵. Забраната за тази работа се отнася и до друга група жени, които са в момент на социален и физиологичен преход – младите невесты и бременните. Посочените забрани могат да се обяснят с характера на работата, извършвана от девойките и жените по време на обряда за правене на поднищи. Това също е символична и реална дейност, която цели чрез поредица от действия да се превърне суровината, отделена от земята, в готов материал за съдове и да се моделират от него самите съдове. Така по време на обряда жените осъществяват прехода на земята-суровина в градивен материал. Как става това? След „убиването“ на земята, нейната същност и състав се променя и от примесите от растителен и животински произход. От семантична гледна точка важно е не само прибавянето на слама, плява, коноп, четина и пр., а явният паралел при много локални практики между месенето на глината и на хляба, при което основните съставки на хляба (брашно, сол и вода) и важните процеси в технологията (гнетене, втасване) се повтарят.

Основният момент от обработката – „газенето на калта“ – включва поредица от действия, които в практически и символичен план целят достигане на положителен резултат – готов материал с необходимите качества. В този момент участничките повтарят някои символични действия, извършени при отделянето на глината от почвата. Газенето на материала става с голи крака от нечетен брой девойки или жени, застанали в кръг, като отделните групи, които се сменят, газят глината 7-9 пъти ритмично и едновременно „в една стъпка“, движейки се отляво надясно. Кръгът, както посочихме, е средство за включване на определено пространство в сферата на обитаемостта от човека или на работната зона. Движението надясно е движение напред и нагоре според традиционните представи на балканските народи. Дясната страна е хубавата част на света. Движението наляво е обратно движение, използвано в някои обреди и при магиите и лечебните практики, които имат за цел разрушаване. Така движението надясно е свързано със създаването, а това наляво – с разрушаването¹¹⁶. Работата, която извършват жените в обряда, е съзидателна. Превръщането на глинената смес в градивен материал е резултат от наслагване на кръг, образуван от движение от

ляво на дясно по посока на слънцето, от участието на нечетен брой жени и от повторението на действието нечетен брой пъти. Нечетното число се повтаря и в практиката да се приготвя кал за нечетен брой подници. Значението на нечетното число в традиционните представи на балканските народи се проявява в тяхната мирогледна и празнично-обредна система. То се свързва с утвърждаването на жизненото начало, продължаването на живота, с плодородието при човека и в животинския свят, като се спазва в обредите, чрез които се цели сътворение и умножаване човешкия род и плодородието на земята. За разлика от него четното число обикновено е свързано с приключване на жизнения цикъл (погребението и поминалните обреди) и със света на мъртвите¹¹⁷. Наслаждаването на символични действия, чрез които се цели сътворение и плодородие показва, че създаването на подниците става като върху земята се въздейства така, че тя да се превърне в част от „културата“, да отговаря на класификационния код на културата на създателите на съдовете. Технологичният процес откъсва суровината от природата и я включва в културното пространство, създадено от човека. Измежду обредните действия особено значими са трикратно повторение на кръговите действия – хоро около глинището, хоро около замесената суровина и накрая при обработката на калта, както и изпълнението на обредни песни в същото време. Трикратното повторение отговаря на трите най-важни момента на обработката. Числото три е не само нечетно. В традиционните представи на българи, сърби и гърци то изразява единството на трите свята (горен, среден и долен) и утвърждава хармонията и целостта на космоса.

Самото моделиране на подниците и връшниците също е свързано с изисквания към деятеля, които се свързват с осигуряване здравина на съда. Необходимо е девойката да бъде „цяла“ (т.е. девствена), какъвто трябва да се получи и моделирания съд. Другото изискване – жената да е приключила своята възпроизводителна активност – прави „майсторката“ по-неуязвима за въздействието на хтоничния свят.

Посочените норми отразяват изключително архаична представа за връзката на предмета с неговия създател. В случая „целостта“ на девойката е условие за здравината на съда. Всички разгледани предписания и забрани показват механизма на отделянето на природната суровина, превръщането ѝ в материал и условията, при които могат да бъдат създавани здрави съдове. Културното усвояване на материята, от друга страна, е вплетено в процеса на социализация на девойките в селищата.

СЕМАНТИКАТА НА СЪДА И КОСМИЧЕСКАТА БИТКА НА ЗМЕЯ И ЛАМЯТА

Независимо че правенето на подници е женска работа, някои локални практики показват определено разделение на труда между мъжете и жените. Сред българите в Гюмюрджинско (дн. Комотини, Гърция) в началото на века лепенето на подниците е обред, при който жените правят подници

(долната част на съда), а мъжете – връшниците (горната част). Създаването на двете части на съда се разделя между двете половини на селищните общности, като подницата е женския съд, а връшникът – мъжкият. Така двете части на този съд символизират женското и мъжкото начало, обединени в едно цяло. Това символично разделение по време на обряда съвпада с описанието на небето и земята като връшник и подница в традиционните представи на балканските народи. Такава семантика на частите на изследвания съд може да се открие и в народните гатанки за подницата: „Дедо баба притиска, между тях жива писка“, „Арапин арапка яхка“¹¹⁸ и др. Частите на съда са антропоморфизирани, като ясно е указана брачната връзка между връшника (дедо, арапин) и подницата (баба, арапка). Подчертана е и пряката връзка между брака им и създаването на хляба, описан като тяхно дете. Подобно на брака между земята и небето, в резултат на който се ражда луната, бракът на подницата и връшника създава хляба. Гатанките разкриват може би най-архаичната представа за изпичането на хляба като резултат на „брак“ между двете части на съда. Символичното деление на мъжка и женска половина се проявява и в названията на отделните му части: „черепна“, „черепник“, „череп“ и др., от които тези за горната част са от мъжки род, а за долната – от женски¹¹⁹. Свързването на названието с част от човешкото тяло (главата) по същество е антропоморфизация на съда. В самото отношение към него се наблюдават символични действия, които се извършват спрямо живи същества – хора и животни. Подобно на хората и животните, подниците се предпазват от уроки, „за да не се пукат“. Чупливи и крехки, направени от пръст и вода, подобно на първите хора, те притежават човешки черти.

Символичната картина на земята и небето като подница и връшник се допълва от украсата на подницата с вълнообразни линии, които се тълкуват като изображения на змия¹²⁰. А змията присъства в традиционния модел на света на балканските народи, тъй като земята се държи на змия или ламя¹²¹. Тази картина се допълва от подпорите във форма на пресечен конус, които имат антропоморфни названия и спрямо които се извършват обредни действия на Бъдни вечер, тълкувани от някои етнографи като израз на култ към предците, които обитават около огнището¹²². В традицията на балканските народи е запазена представа, че земята се крепи върху четири подпори¹²³, така както и подницата-земя. Моделът изглежда завършен, но остава още един важен елемент. Това е човечето, изработвано от жените върху първата подница, за да ги пази от уроки „да не се чупят“. На практика жените създават стопан на своите съдове, който да ги предпазва от вредното въздействие на чуждия човешки поглед. Стопанът като митичен пазител на части от обитаемото и необитаемото пространство, се създава твърде често от хората, за да пази определени места, вещи и постройки (къща, мост, кладенец и др.) и да осигури тяхната здравина¹²⁴. Изработването на „домакин“ на подницата показва стремежът на жените да осигурят по магически път здравината на своите произведения. Тази практика е проява на несигур-

ност при последните фази на технологичния процес – сушене и изпичане на съдовете. Прилагането на обреди и магически формули се наблюдава твърде широко в практиката на различни традиционни народи, тогава когато резултатът от предприетото е несигурен¹²⁵. Известно е, че магическото укрепване на вещи и постройки, както и магическото въздействие върху състоянието на природата се прилага тогава, когато рационалните знания и умения на човека са недостатъчни, за да се постигне необходимия резултат. На самия факт на създаване на човешка фигура може да се погледне и в най-широк план като сътворение на първия човек (също мъж) от кал от Господа след създаването на небето и земята. Жените правят човечето така, както Господ го е създал. Извън непосредствената функция на тази фигурка, самото ѝ моделиране може да се разглежда като посвещение на девойките в тайните на човешкото тяло, в случая на мъжката фигура. Така се допълва общата картина на космоса и тя може да се смята за цялостна. От друга страна, функцията на мъжката фигура като пазител на здравината на подниците не се изчерпва. Свързана със съд, който се слага на огнището, тя става важна част от дома. Практиката глинената фигурка да не се изнася навън, „за да не умре някой от домашните“¹²⁶, показва, че най-вероятно в символичен план то се разглежда като олицетворение не на мъжа въобще, а на прадед или роднина¹²⁷, т.е. свързва се със семейството, на което принадлежат подниците. Опознаването на човека и неговите характерни черти не завършва с обредното слепване на човечето за подници. Девойките правят още един път мъжка фигура от глина по време на обряда „Герман“ и продължават да се учат на анатомията на човешкото тяло, както и на всички обреди, съпътстващи погребението на човека и неговото оплакване¹²⁸. Така чрез различни обреди се натрупват познания както за реалния свят, така и за средствата, чрез които той се овладява и преобразува според местните знания и представи.

На пръв поглед връзката между обряда „лепене на подници“ и пропъждането на змиите, което го предшества, е твърде странна. Направен е опит да се обясни с оплодотворителната им функция като мъжко начало. Жените донасят в селото „нова пръст“ за подници в деня, когато и последната най-силна змия ще излезе от земята, оставила ѝ своето потенциално плодородие (на Св. Еремия)¹²⁹. Смятаме, че може да се докаже и друга практическа и семантична връзка между жената създателка на глинени съдове и змията. В действителност змията е символ на плодородието, свързан и с женското, и с мъжкото начало и преди всичко с плодородието на земята, женската производителна сила, водата, дъжда и домашното огнище¹³⁰.

Култовото значение на змията като символ на плодородие е особено важно в културата на древните земеделци от Югоизточна Европа, където са открити изображения на змии върху керамични съдове¹³¹. В българските и гръцките народни представи змията е едновременно полезно и вредно същество, свързано със земята и долния свят¹³². В някои диалектни форми у българите названието на змията – „зъм“ е производно от земя. Отношени-

ето към нея е двойствено като към полезно и нужно митично същество, което пази къщата (змия-стопан) и като опасна за хората отровна змия¹³³. Според регистрирани от терена етнографски материали „змията е по-голяма сестра на жабата“¹³⁴. През зимата, когато е в земята, тя се храни със земя и така не умира¹³⁵. Наред с познанията за змията като влечуго, живеещо близо и редом с хората, традиционният светоглед я представя и като митично същество, което пази части от пространството или цялата земя, от една страна, в представата, че змия държи земята да не се разпука, а от друга, като част от описания модел на света (земята е разположена върху змия). Тя участва в установяване на сегашното състояние на природата и чрез въздействието върху слънцето за коригиране прекомерната сила на неговото греене (змията изпива едното око на слънцето)¹³⁶. Змията определено е свързана и с човека чрез вярването, че когато се появи около гроба на човек, това е неговата душа¹³⁷. Представите за змията като носител на плодородие и митично същество-стопан са разпространени и сред другите балкански народи¹³⁸.

Обредните практики, свързани със змиите и гущерите на Еремия, описани по-горе, също могат да се разделят на две групи. В първата влизат обредните формули и действия преди празника и преди началото на обработката на глината, които имат за цел пропъждането на змиите от обитаваните от семействата пространства и от мястото, където ще се работи глината. Те целят да се предотврати възможността за нанасяне на вреда на змиите и други влечуги, които обитават земята. Така, според нас, жените се стремят да създадат най-благоприятна обстановка за работата си и да хармонизират взаимоотношенията си с тези животни (и митични същества), които биха били наранени в резултат на действията със земя: изкопаване, обработване и пр. Така се изключва и отрицателното въздействие върху плодородието, чийто символ е змията. Особено е вниманието към змията-стопан, която не бива да се наранява, защото тогава умира човек от къщата. Забраната да се работи със земя, която се отнася до семейства, в които има починал наскоро роднина, потвърждава тази логика на действие, тъй като душата на мъртвите също се превръща в змия¹³⁹. Особено показателна е връзката на змията със земята в представата, че тя е сестра на жабата (т.е. женско същество), която през зимата яде земя и затова не умира. Така жената и змията се нареждат в лявата страна на опозицията хтонично/небесно, долу/горе като по този начин по-добре може да се разбере предимството на жените в обработката на земята за съдове. По време на работа с женската по своя характер земя, те имат за цел да преодолеят трудности при ддсега със „суровата“ земя (суровина), хтонична и опасна и да я превърнат в материал, който носи белези на обработената, усвоената част от материята. Друга важна причина, поради която змиите са антагонистични на обряда „правене на подници“, е принадлежността на съда. Той е непосредствено свързан с огъня и огнището, а в митичните представи на балканските народи змията е враг на слънцето. Може би това обяснява представата, че обработката на

земя за подници предпазва хората от ухапването на змии. Чрез работата върху подниците, жените се свързват символично с огнището. От друга страна, от най-древния период в историята на човечеството – палеолита, жената е пазителка на огъня и участва най-активно в превръщането на „суровото“ във „варено“, като чрез обработката на суровите продукти върху огъня на огнището създава храна¹⁴⁰. Тя е „стопанка на огнището“. А подницата от неолита е основен уред, с който си служи тя при печене на хляб на огнището. Особената ѝ роля в епохата на възникване на обществото чрез ролята ѝ на създател на храна, довежда до оформяне на представи за свръхестествени същества от женски пол, които командуват определени сфери от природата и обществото. Тези същества имат скулптурни изображения на жени-стопанки на огнището. За много археолози и етнографи най-ранните фигури на жени от епохата на палеолита са по-скоро тези митични стопанки на огнището, олицетворение на тези важни средища на дома. По същото време е създаден и устойчивият митичен образ на майката на огъня, стопанка на огнището¹⁴¹. И въпреки че на Балканите развитието на представите води до създаването на образа на стопанина на огнището, който е мъж, подобно на стопанина („домакина“) на подниците, жената остава истинска владетелка на домашния огън и запазва почти до съвременността правото си да произвежда най-важния съд, свързан с огнището.

Работата с глина и вода на празник, когато земеделската работа е забранена поради страх от градушка и разлагане на семето в земята показва, че в земеделския календар на селяните са отделени дни, в които се извършва дейност, свързана със земеделието като поминък – производство на глинени съдове за домакинството, но по своя характер опасна за самите посеви и ниви. Като отделя част от природната суровина-земя и я превръща в градивен материал, жената нарушава равновесието между човека и неговата околна среда, тъй като той взема част от „природата“. В момента на извършването на обряда в най-общ план се нарушава хармонията между човека и природата, тъй като се произвежда съд, свързан с огъня и се разклаща равновесието в опозицията огън/вода в полза на огъня. Създаването на съдовете, използвани на огнището, поражда и потенциална възможност за суша, тъй като част от земята е превърната в материал, който е в пряк досег с огъня. Това е причината според нас, точно на Еремия и на другите празници и дни, когато се правят подници, да се извършват и обреди за предизвикване на дъжд. Така се уравновесява опозицията огън/вода, а оттам и равновесието в природата. В митичен план се извършва сътворението на човека от глина и вода, който се принася в жертва на умирация и възкръсващ бог на растителността, за да има плодородие¹⁴².

Да се опитаме да възстановим комплекса от обредни действия и забрани, които създават семантиката на обредното производство на подниците. В самото начало на лятото, според традиционните представи на балканските народи – на Гергьовден, една седмица след това (Св. Еремия) или през първите четиридесет дена след Великден в определени дни (четвъртъци),

когато не се работи земеделска работа, жените и девойките в махалите и селата правят колективно посоченият съд. Периодът между Великден и Спасовден (40 дена след Великден) има специфични характеристики. Той е време, когато границите между света на мъртвите и живите са отворени и душите на мъртвите пребивават на земята сред живите и получават дарове от тях – най-често храна. Тези дарове се дават от семействата на починалите роднини, защото в противен случай душите „ядат на житото цвѐта“ и така въздействат върху плодородието¹⁴³. По това време хората спазват много практики и забрани, целящи осигуряване на плодородието на зърното и оттам – на хляба. По същото време се създава и съда, в който той се пече, като, както посочихме, земеделците намират време тази дейност да се извърши, без да пречи на плодородието. Това са празниците за предпазване от град, когато се работи неплодородната земя за глинени съдове. Формата на съда напомня модела на света в самото начало на творението – космическото яйце. Това е най-древният модел, запазен в традиционния мироглед на балканските народи. Именно бракът на женската земя и мъжкото небе поражда плодородие чрез дъжда, който предизвиква. А бракът на женската подница и мъжкия връшник осигурява изпичането на хляба. Характерът на труда е опозиция на земеделския труд: земеделецът засажда семе в плодородната земя и от нея чака плодородие, а жените грънчарки обработват неплодородна земя, като я „убиват“ и смесват със земеделски растения и животински продукти, за да я превърнат в годен материал, включващ растения, които хранят човека и му служат, а в някои случаи дори и самото брашно и солта за хляба. Жените сами сътворяват целия продукт, за разлика от земеделеца, който разчита на плодородието на земята. В този план работата им е даже по-трудна и отговорна и те сами създават допълнителните условия за благоприятно протичане на целия производствен процес. От друга страна, жените възстановяват хармонията във взаимоотношенията между природата и човека чрез обредите за предизвикване на дъжд и предпазване от суша. Описаните по-горе последователни обредни и технически действия като комплекс уравновесяват противоположностите огън/вода, земя/суровина, материал/продукт на културата. Така последователността от действия с определена семантика придобива своята завършеност. Жените и девойките изпълняват ролята на медиатор между земята и нейните хтонични сили и обществото, за което създават предметите. Но медиацията е възможна само от определена група от хора и в определена ситуация. Обредът има посветителен характер за девойките и по същество чрез него се предава „тайно“ знание, което се получава само в преходните по характер обреди. А преминаването на границите между двата свята и въздействието върху тях също е възможно само в състояние на преход. Такава е обредната ситуация не само при лепенето на чирепни, но и при изпълнението на обредите „Лазарки“, „Пеперуда“, „Герман“ и др.

Изследваното производство е най-архаичната форма на изработване на глинени съдове, запазена на Балканите. Възможно е локално запазеното

деление на работата на мъжка и женска при производството на отделните части на съда да представя най-древната форма на разделение на труда при създаването на съда и да отразява изцяло семантичната същност на отделните му части. Самият обред съдържа брачна символика, изразена в песните с брачен характер, предбрачните отношения на девойките и момците, които водят до брачни отношения като резултат на въздействието от страна на ергените върху подниците, създадени от моми. Осмислянето на подницата като женско същество и непосредствената ѝ връзка с огнището дава основание да се разглеждат действията на момците (чупене на подницата на своята любима) като символично въздействие върху самата девойка. Чупенето на съд е и част от сватбените обреди, когато девойката е станала жена след първата брачна нощ. Това действие символизира загубата на девственост. Друга типично женска дейност с брачна символика, е преденето. Съвместното предене на девойка и младеж носи идеята за бъдещ брак¹⁴⁴. А самите действия като предене, тъкане, сноване, съдържат предписания и забрани, които имат характер на посвещение¹⁴⁵, подобно на обредите около подницата.

Космическата семантика на съда се проявява не само в символиката на неговите две части. Готовата подница или парче от нея, според представите на българите, участва в космическата битка на халата и змея. Женското митично същество хала я използва като оръжие в битката си със змея¹⁴⁶. Според традиционните представи на балканските народи змеят пази плодородието, а халата го унищожавя. Змеят „бяга от чирепията“. За да стане ясен смисълът на противопоставянето на тези две митични същества, ще се опитаме да обрисуваме техните сходни черти и различия.

Змеят и ламята (халата) са два образа на митичния змей, който е основният космически медиатор в митологичната система на българите¹⁴⁷. Основният мит, чрез който се установява хармонията в света на традиционния българин, е борбата на змеебореца със змея на дълбините¹⁴⁸. Змееборецът се явява предимно в образите на двама светии – Св. Георги и Св. Илия¹⁴⁹. В архаичната си форма борбата на змеебореца със змея представлява схватка между небесния змей и змея на дълбините, персонифицирани от змея и халата. Съществува пряка генетична връзка между змея, ламята и змията. Змеят произлиза от смок, който е живял 40 години, без да е видян от никого през целия период на съществуването си¹⁵⁰. Приема се, че древната представа за него е змия, многоглава и многоопашата, която, като изображение, повече прилича на ламята от традиционните представи на балканските народи¹⁵¹. Според други представи змеят прилича на смок, но е покрит с люспи, дебел и дълъг, с крила на прилеп и четири крака. Друг негов образ е този на пиле¹⁵². Но змеят има и човешки облик. Описва се като мъж, който се отличава от другите по това, че има опашка¹⁵³ или крила под мишниците¹⁵⁴. Негово важно качество е способността му на метаморфози – превръща се от човек в змия и обратното. Ламята и халата имат някои различия във външния си вид – ламята е гушер с опашка, а халата напомня змея, тъй като

се явява като змия и се крие в скалите. Според други описания тя е виждана гола, като човек или като бик с рога. Въпреки посочените различия, ламята и халата твърде често се отъждествяват¹⁵⁵. Основната разлика между змея и ламята (халата) е в това, че най-общо змеят е мъжко същество, а халата и ламята – женско. Ламята е сестра на змея и като халата живее на дъното на езера, извори и реки или обитава край тях. Тя пази водата да не се обърне „на другата страна“¹⁵⁶ и така участва непосредствено в поддържането на природния ред. Ламята спира водата от извори и кладенци и лишава хората от вода. В широко известната легенда за борбата на Св. Георги и ламята се описват човешките жертви, предлагани на това митично същество с цел да пусне водата от извори и кладенци. Халата въздейства по друг начин отрицателно върху хората. Тя обира житото от нивите и млякото от кравите¹⁵⁷ така, както това правят жените магьосници. В битката със змея тя си служи не само с подницата като женски уред, а и с друго женско оръдие на труда – вретеното¹⁵⁸. Змеят и халата се персонифицират и като някои природни явления. Змеят, както посочихме, е мъж, но и бял облак, а халата е жена, но и черен облак. Самите черни облаци, от които се изсипват поройни дъждове и градушка, са наричани в Северозападна България хали, „али“¹⁵⁹. Халата предизвиква порои и бури, когато се бие със змея. Тя пръска искри от облаците, като хвърчи по небето, а „пръчките в облаците“ при гръм са от змейовете. Когато халата си спусне опашката към земята, вали много пороен дъжд и залива всичко, а докато се бият, змеят пуска огън. Ако халата вземе подница или парче от нея по време на тази битка, той не може да изпусне огън и бяга от подницата¹⁶⁰. Змеят носи дъжд и плодородие, а халата – порои и бедствия. Съществува предание, че езерата в Рила са били изпивани до капка от хали, докато са водели битка със змейове. Но халата може да изпива и дъжда¹⁶¹. Известно е също, че по време на гръмотевища, змейовете и халите се бият¹⁶². И змеят, и ламята са обитатели на подземния свят. Змейовете водят девойки в подземни пещери. Халата пази облаците в подземни пещери. Ламята живее в дълбоки пещери или в долния свят и там пази несметни богатства от злато, сребро или скъпоценни камъни¹⁶³. Освен като градоносен облак или вихрушка, халата се спуска като мъгла върху житните ниви и обира плодовете на класовете¹⁶⁴. Халата, ламята и змеят обитават всички части на пространството – и на земята, и на небето, и в подземните дълбини. Най-общо змеят е свързан с доброто начало. Той регулира небесните води. Ламята спира земните води, а халата предизвиква излишък на небесни води и силен вятър. Освен пряката им връзка с водата, и змеят, и ламята, и халата са свързани с огъня. Халата предизвиква светкавицата, като изпуска огън от устата си, а змеят запалва огънове, за да се бие с нея. В битката той използва огнени стрели¹⁶⁵. Независимо от твърде близката им природа, змеят и халата заемат двата полюса в опозицията добро/зло. Змеят води битка за доброто на хората, за да предпази тях и плодородната земя от природните катаклизми, които тя предизвиква като суша, градушка, поройни дъждове. Халата е унищожител на плодородието, опасно същество, което

носи зло. Тя е змеят на дълбините, хтоничния змей, на когото земеделците приписват предизвикването на суша и по тази причина митично същество, Бог или светец го убиват¹⁶⁶. По някои свои черти халата прилича и на змея – дракон¹⁶⁷. Според нас битката между змея и халата в традиционните представи на българите представлява най-старинния вариант на борбата между небесния змей и змея на дълбините, хтоничния змей. За нашето изследване е важно, че хтоничният змея (халата) може да победи небесния змей (змеят), ако използва като оръжие женски оръдия на труда – подница или вретено. Оръжията, с които си служат двете митични същества, са женски оръдия (подница, вретено) и мъжки оръжия (стрели). И двата вида са твърде архаични и съпътстват женската и мъжката дейност на Балканския полуостров от най-дълбока древност. Именно чрез тях се води битката, при която хармонията и равновесието в природата се налагат от мъжкото митично същество – змеят, а разрушението – от женското същество – халата. Доколко тази опозиция може да бъде свързана с различния характер на женските и мъжките дейности и със семантиката на частите на света и природните суровини?

Така, както земята се смята за женско същество, подницата е женски уред, направен от пръстта на земята. Но както беше посочено, развитието на горната част на съда води до отпадане на глинения връшник и заместването му с железен (метален). Ако отново се обърнем към семантиката на двете части на чирепията, подницата остава глинена, както земята, която символизира, а връшникът представлява вече едно метално небе. Това ясно разграничаване в материала на частите на съда има паралели и в общите мирогледни представи на балканските народи за небето. Представата за метално небе е разпространена при древните гърци¹⁶⁸. В митични легенди и приказки за битки между змейове и юнаци, запазени сред българи, гърци, сърби, руси, белоруси и др., се разказва за метални полета и медни токове (гумна), които са „Змейски полета“. Такива топоними като „Змейско поле“ и „Бакърено гумно“ са запазени и на Балканския полуостров¹⁶⁹ до XIX и началото на XX в. В лазарска песен от Софийско се среща мотивът за медното гумно със златен стожер в средата като образ на света и по-точно на отвъдния свят¹⁷⁰. Медно гумно е и небето в гатанка, записана сред българите католици в Белослатинско¹⁷¹. Известно е, че в гатанките са запазени стари митични представи за предметите и вещите, създадени от човека, както и за космическите явления. Това е станало възможно, тъй като те са тайна, иносказателна реч, свързани са със словесни табути, основаващи се на словото¹⁷². Между различните фолклорни текстове, въз основа на които може да се състави речник на модела на света, особено място заемат гатанките. Те дават, според учените, достатъчно пълна картина на света¹⁷³. Гатанките се създават не толкова, за да се отгатват от детето, а за да се научат от него. Корпусът от гатанки създава началните и най-общии представи за света. В тях се съдържа механизмът на отъждествяване на различните фрагменти на модела на света един с друг или на модела на света с неговите

фрагменти. Гатанките предоставят възможност на децата да възприемат света в единство¹⁷⁴. Потвърждение на това, че гатанките отразяват архаичен модел на света, е нашето изследване на подницата като модел на света. Описанието на подницата и връшника като мъжко и женско същество, между които има брачна връзка, не стои изолирано от общите представи на балканските народи за земята и небето. Представата за медно гумно и медно небе в гатанките показва развитието на идеите за света. Такова, макар и много по-късно, развитие в българската традиционна култура претърпява и подницата. Възможно е в древността да са съществували и съдове от глина – поднищи, които да са имали метални похлупаци. Но по-важно е, че опозицията подница-връшник, когато връшникът е метален, отново се свързва с космическата битка на змея и халата. Съществува пряка връзка и между земята и ламята във вярването, че „земята може да бъде поддържана само от едно чудовище, каквото е ламята“¹⁷⁵. Змеят води своята битка върху метално гумно, с метални и огнени оръжия (сабя, стрели). Халата има като оръжия домакински съд, направен от земя, и домакински женски уред, направен от дърво (вретено). Така опозицията змей – хала е и опозиция земя – метал. Халата може да победи змея само с женско „оръжие“, което предшества металните оръжия на мъжа в развитието на технологията на производството. Вероятно по-древните оръдия на труда и оръжия имат по-значим семантичен статус в традиционния светоглед на балканските народи. Само така може да се обясни победата на халата над змея в космическата битка. И тъй като работата по направата на подниците не е само чисто практическа, но и символична, бихме могли да свържем промяната на взаимоотношенията на девойките и змея със семантиката на техните действия и крайният им резултат. Като създават космически модел, девойките овладяват пространството. И ако подницата като модел на земята е оръжието на ламята срещу змея, този съд може да предпази от това митично същество и тези, които са го създали.

Създаването на подницата е свързано и със символичните форми на поведение в традиционните селски общности на Балканите. Придобиването на знания и умения чрез обредите на инициация променя социалния статус на девойките и юношите и тяхното поведение и взаимоотношения. По време на трудовия процес се установява и определена хармония между отделния човек, неговата полово-възрастова група, селищната общност и околния свят. И тъй като труда по създаването на глинени съдове е част от цялостен комплекс обреди, той има изключително архаичен характер. С достатъчно основания тази дейност може да бъде определена като още един случай на сътворение на космическия модел и част от космогонията, повтаряна всяка година чрез обреди и вещи в различни традиционни общества по света. Девойките и жените извършват сътворението на модела на земята и небето един път в годината, всяка година. Ако се опитаме да датираме възрастта на обичая на базата на технологията и формата на съда, която е изключително архаична и е използвана още от неолита¹⁷⁶, то бихме предположили, че

подницата е с история от няколко хилядолетия на територията на Балканите, а обредът вероятно съпътства историята на населението на тези земи през същия период. Тази най-архаична технология в обредното правене на домашен съд преминава у носители с различна етническа принадлежност и се съхранява като културно явление общо за традицията на Балканите поради запазването на архаичния комплекс открито огнище и подница и консервативно зърнопроизводство като основа на стопанството на селяните.

АРХАИЧНИ ТРАДИЦИИ В ИЗРАБОТВАНЕ НА ГЛИНЕНИ СЪДОВЕ

Описаните разнообразни практики и знания за суровините, техническите прийоми на обработка на глините, използването на разнообразни примеси, спецификите в моделирането и оформянето на съда-подница, показват голямо локално и регионално разнообразие. Познаването на качествата на различните глини, на количеството и вида на примесите и продължителността на процеса на обработка на материала, свидетелства за стара и устойчива традиция, поддържана на селищно ниво. За съвременния човек устойчивостта на формата и състава на материала е неразбираема. Какво прави толкова продължителен континуитета на традицията? Жените, които запазват и предават производствените знания и умения, работят най-често за себе си. Предметите не се продават като правило, а появата на подници за продажба е ново явление, свързано с общите промени в традиционната култура през XX в. Подницата е в кръга на вещите, за които до средата на века се спазва забраната за продажба и се прилага най-архаичната форма на облик – тази на дара¹⁷⁷. Като домашно производство създаването на подници е на практика епизодична дейност. Жените в семейството един път в годината попълват или подменят съдовете за изпичане на хляб. Подмяната в някои селища става след унищожаването на старите съдове, свързано с вярването, че старите подници трябва да бъдат разбити на Св. Еремия¹⁷⁸. Тази практика да се работи с глина един път в годината е съществена пречка в усъвършенстване на технологията. Жените трябва всеки път да възстановяват технологичните стадии, спомняйки си наново всички умения и навици, като същевременно спазват забрани и правила, които нямат пряка връзка с извършваната практическа работа, но са твърде важни в процеса на обредното производство и създават необходимата според традицията семантична натовареност на подницата и връшника. Цялото внимание на деятелките е насочено към реконструиране на веригата от технологични и символични действия, без да имат възможност да насочат усилията си към усъвършенстване на придобитите умения чрез многократното повторение на технологичния процес. Така глиненият съд се запазва почти непроменен от поколение на поколение. Казаното по-горе важи не само за изследваните глинени съдове на Балканите.

В Северна Африка (района на Магреб) технологията на производството на глинени съдове, както и декорацията им е запазила своя характер

повече от 2000 години¹⁷⁹. Изключително архаични умения и навици за обработка на глината и моделирането на съдовете са съхранени в женското гърнчарство в Източна Европа и в Кавказ сред руси, белоруси, коми, мордви, грузинци, където керамичните съдове се изработват от жените ръчно, без гърнчарско колело чрез скулптурно лепене от един къс или чрез лентъчна или спирална техника, прилагана още през неолита¹⁸⁰. В съдовете, произведени от жени, са запазени най-добре локалните и селищните специфики. Съществуват тесни родствени връзки между производители и потребители на глинени съдове, които се използват обикновено в кръга на едно или няколко семейства, имащи родствени отношения. Съдовете рядко излизат извън рамките на селищата¹⁸¹. В Средна Азия (Таджикистан) са описани шест района на женско гърнчарско производство, всеки от които се характеризира със своеобразен начин на изработване на глинени съдове, разнообразие на формите и естетическите изисквания на майсторките, но всички съдове се изработват от един къс глина. Отличителна черта на обмена на съдовете е, че той се извършва и между селищата¹⁸². Женското керамично производство притежава техническо и стилово разнообразие, съчетано с консервативност и устойчивост на технологията и формите¹⁸³. Тези специфики на женското гърнчарство се отнасят и за Източна Европа, Средна Азия и Балканите. Нашето изследване потвърждава тези най-общии преценки за ръчното женско гърнчарство. Общите белези в производството на глинени съдове от жени, се допълва от твърде сходни черти в символиката на тяхната работа, в семантиката на производствения и технологичен процес и на самите съдове. Глината като материал, изваден от земята, е най-суровата суровина, използвана от човека. Тя е самата земя. Гърнчарката „сварява“ земята. Съдът е сварената форма на земята, според френския антрополог Леви-Строс. Той е културен продукт, който най-ясно изпълнява ролята на медиатор между човека и варенето, в случая храната, тъй като в него се вари храна чрез контакт с огъня¹⁸⁴.

Символичното варене на съда, за което пише френският антрополог, е било реална част от технологичния процес при производство на глинени съдове при жените гърнчарки в Северна Русия. Варенето на глинени гърнета е запазено като самостоятелен начин на обработка на тези съдове, заменящо печенето, до първите десетилетия на нашия век. Добре изсушените в печката гърнета жените варят в кисел разтвор от брашно и вода. След това ги изсушават в затоплена печка. Съдовете придобиват тъмен цвят, който според майсторките влияе магически на съдържимото в тях¹⁸⁵. Подобно на правенето на подноси, посочената уникална технология на варене на съдовете е запазена в домашното производство на глинени съдове.

Характерът на гърнчарското производство поражда общи представи и символи. Не само на Балканите, но и в Северна Африка, Средна Азия и Северна и Южна Америка гърнчарството и земеделието са антагонистични дейности. Съществуват забрани да се събира глина и да се работи гърнчарство сред индианците в Латинска Америка по време на жътва, за да не се

предизвика дъжд¹⁸⁶. Сред земеделците в Перу са запазени легенди за създаването на хубавата „черна земя“, раждаща културните растения, от добрия демиург. Червената земя, която е безполезна, защото там не расте хубава маниока, а от нея се правят гърнета, е създадена от лошия демиург¹⁸⁷. В митичен план създаването на гърнчарството се свързва с хтоничната змия. Тази змия се бие с пилето на гърма в космическата битка за хармонията в природата¹⁸⁸. Сред индиански народи от Северна и Южна Америка са запазени митове, които представят жената като непосредствена причина за създаването на глината като суровина. Червената земя често се смята за възникнала от тялото на самата жена. Индианците от Западна Амазония установяват символична идентификация между жената и глината. Глината като жена е женска, тя има женска душа. Затова индианките трябва да правят съдовете от глина. Самият глинен съд се осмисля като жена. Съществува и символично деление на глинените съдове на мъжки и женски при индианците от Колумбия. Тялото на жената се описва като съд за готвене¹⁸⁹. Гърнчарството се смята за тайнствено и секретно изкуство. То се предава от майка на дъщеря. В началото жени-предци са били научени от змии „как да смесват глината с пясък“, според индианци от Горно Мисури, Северна Америка. Гърнчарството било внесено от хтоничната змия, според жените гърнчарки от Западна Амазония. Според същите митове „едно време змиите правеха гърнци“. Подобно на деvojките и жените на Балканския полуостров, гърнчарките в Латинска Америка изпълняват обреди и свещени песни в чест на змиите. В отделни случаи самата гърнчарка персонифицира змиите, които живеят по тъмните места, като изпълнява обред в тъмнина в чест на змиите. Според други митове глинените съдове принадлежат на силите на долния свят, а господарят (господарката) на глината е водно чудовище или това е дъгата, смятана за воден демон¹⁹⁰. На персонифицираните съдове се приписва душа, която се получава след като е оформен съда. Ако едно гърне се счупи по време на печене, индианките смятат, че се чува звука, който живото същество издава при бягството си от съда¹⁹¹. Спазват се и забрани, свързани с работата с глина. Съществува табу върху сексуалните контакти по време на работа. Гърнчарката не бива да яде и да пие, докато създава съдовете. „Нечисти“ или бременни жени не бива да участват в обработката на глина¹⁹².

Женското гърнчарство в Таджикистан се развива предимно като домашно производство. За разлика от Балканите, където да правят подници се научават практически всички жени в селата, там в селищата се оформя една група от майсторки, които се специализират в домашното производство на глинени съдове, като част от майсторките правят съдове само за себе си и за роднините си, а други разменят част от производството си срещу храни и предмети. В периодите, когато не правят съдове, жените участват в земеделска работа. Архаичният характер на производството се проявява в общоприетата практика до средата на нашия век съдовете да не се продават за пари¹⁹³. Гърнчарското производство на жените обхваща изключително богат асортимент от съдове, които задоволяват изцяло нуждите от глинени до-

машини и селскостопански съдове за населението на селищата, където се практикува¹⁹⁴. Тази дейност дотолкова се счита за женска, че получените от обмена на глинени стомни, гърнета и пр. продукти и други предмети, са лична собственост на гърнчарката¹⁹⁵. Представите за глината и глинищата също са много архаични. Гърнчарската глина е ритуално чиста, а глинищата са свещени места. Глината за производство се взема от дълбоко, „да не е на повърхността“. Работилницата или мястото извън селищата, където се правят съдовете, също трябва да е „чисто“. При изпълнение на технологичния процес се спазват социален тип забрани, известни от обредното производство на подници на Балканите. Не се работи в къща, където има покойник, майсторката трябва да бъде „чиста“ (да не е в менструален цикъл), „за да не бъдат съдовете петнисти“. Глината също първоначално се меси с ръце като тесто, а след това се гази с крака и се оставя да престои за различен период от време (до 20 дни). Преди началото на работата гърнчарките се събират у главната майсторка и правят угощение. Важен момент от него е молитвата към духа-покровител на занаята и към всички духове на майсторки-прародителки с молба да благословят труда на гърнчарките. Тогава се определя деня за първото излизане за работа с глина. Той се избира измежду леките и хубави дни в традиционния мироглед (понеделник, четвъртък). На глинищата жените запалват светилници. Самата работа се започва с молитва към „пйровете“ – покровител. Работният сезон обхваща част от лятото, тогава когато няма опасност от дъжд¹⁹⁷.

Производството се свързва с много условия, които нямат рационален характер. При бури не се правят глинени съдове и особено не се изписват, защото „рисуноките са или много гъсти или редки“. Особено внимание се обръща на съдовете за мляко. Те се изработват винаги от майсторки от селото и не се използват съдове от други села. Самото им моделиране и печене става при определени условия. Винаги гърнчарките крият деня, когато ще се оформят и пекат съдове, защото се страхуват от „лоши очи“. Затова по време на борбата не се допускат чужди хора и особено мъже. Когато на мястото за работа се появи чужд човек, една жена взема конец от дрехата му и опушва с него стомните или гърнетата. При печенето на съдовете се канят само смугли жени с румени лица и се избягват бледи и „нечисти“ жени. До пещите не се допускат мързеливи жени или такива, които имат лоша репутация¹⁹⁸. Названията на съдовете и техните части, както и елементи от украсата им, носят символиката на части от човешкото тяло: гръд¹⁹⁹, гърло, рамо, ухо, нос, ръка и др.²⁰⁰ Колелото е символично изображение на вулва и се среща изобразено по тялото на някои съдове²⁰¹. Изображенията на женска гръд и вулва се срещат особено по стомните за масло, мляко и вода. Всички съвременни съдове, върху които има изображение на змия (зигзагообразни или вълнообразни линии) също са за вода, мляко или масло²⁰². Изображенията на змия върху глинени и други съдове и по стенни орнаменти в домовете на таджики, припамирски иранци, и други народи на Средна Азия са свързани с традиционната представа, че това са

животни, които покровителстват дома и носят щастие и плодородие. Змията, която живее в дома, не бива да се убива. Тя може да покровителства човека. Домашната змия се храни с мляко, което домашните ѝ оставят в складовите помещения от къщата. Изображението ѝ пази от „лоши очи“ не само съдовете, но и децата, върху чиито дрехи се извезва²⁰³. Грънчарките при всяко печене на съдове, за да се предпазят от въздействието на лошия поглед, изработват две глинени фигурки – мъж и жена или две жени, „за да отвлечат лошите очи“. В някои случаи те изобразяват духовете-покровителки на грънчарките. Куклите от глина стоят недалеч от мястото за печене, докато приключи тази важна процедура. При всяко печене се изработват нови фигурки, които след това се скриват в дома на майсторката „на чисто място“. Когато се съберат много такива фигурки, не се изхвърлят, а жените ги погребват в селското гробище. Тази практика показва, че отношението към човешките фигури, които пазят здравината на съдовете по време на печене, е като към прародители. Такива са и покровителите на женското грънчарство по селата на Таджикистан. Това са духовете на починалите майсторки от всяко село и особено на старшите майсторки-пирове, които персонифицират духа-покровител на занаята. Пирът е най-старата майсторка в селището, която е и порядъчна жена. Тя пази всички обреди, свързани със занаята и ги предава на по-младите. След смъртта си тя се превръща в дух-покровител и попълва групата на починалите прародителки-пирове на занаята²⁰⁴. Употребата на грънчарските произведения е възможна след спазването на някои изисквания. Преди първата им употреба съдовете трябва да се изплакват с бульон от месо или в тях да се вари каша от раздробена пшеница или от брашно и вода. Според народната вяра непопарените с тесто съдове няма да са здрави. Понякога преди да употребяват малките гърнета и други съдчета, в тях жените доят мляко²⁰⁵. Така включването на новите глинени съдове с сферата на културата става след поставянето в тях на произведения от човека селскостопански култури и по-специално пшеница и брашно (тесто) за хляб, както и на други културни продукти каквито са млякото и месото. Цялостното създаване на съда преминава през устойчиви практики, свързани с традиционни представи за етапите, през които трябва да премине трудовия процес и съпътстващите го обреди, за да се получи желаната здравина на съдовете. Подобно на правенето на подници, при изработката на разнообразни керамични предмети от бита при таджиките се спазват задължителни забрани по отношение на глинещата и глината, съществува социална обусловеност на участничките в работата, спрямо които се прилагат предписанията за поведение, свързани с общите мирогледни правила на селските общности. Изключват се тези, които имат символична връзка с мъртвите, т.е. с хтоничния свят. Защото целта на работата на грънчарките е отделянето на земята от хтоничната сфера на света и превръщането ѝ в материал, който има много черти на света на хората. Самите съдове са разделени на мъжки и женски, като принадлежността към различните по своята „природа“ предмети зависи от формата и украсата им. Създаването

на човешки фигури – пазители на предметите от глина, подобно на човечето – домакин на подниците още един път показва ясният паралел в традиционните представи на гърнчарките на Балканите и в селата на Таджикистан. Предметите от бита не се създават само от глина и вода, те отразяват част от космоса на населението, което ги произвежда. Женският труд в случая също се вписва в цялостната дейност на жените, като се съчетава със земеделието и скотовъдството.

От краткото изложение на характерни черти на женското гърнчарство на Балканите, в Източна Европа, Средна Азия и Северна и Южна Америка ясно личат някои общи архаични черти на трудовата дейност и организацията на труда. Запазено е почти цялостното преплитане на технологичния и обредния процес, при което се цели не само реално, но и символично преобразуване на материята от „жива“ природа в предмет на културата, който носи определени черти на „живата“ действителност, създавана от хората. Затова реалният продукт притежава определена семантика. Той носи черти от космическите модели на съответните традиционни общества. Но гърнчарките, за разлика от боговете, са творци на модели на космоса и така участват в неговото възпроизвеждане в действителността. На ниско ниво те са демиурзи²⁰⁶.

Универсалната тенденция за символична идентификация на жената и глината, засвидетелствана още в декорираните с гърди вази от праисторическа Европа²⁰⁷, се проявява устойчиво не само на Балканите и в Средна Азия, но и сред индианците в Америка до началото на нашия век. В гърнчарското производство и неговите резултати се отразява най-общото деление на човечеството на женска и мъжка половина и архаични митични представи за космическия брак и борба между тях за постигане на хармония в природата и обществото.

ДВАТА МОДЕЛА НА СЪТВОРЕНИЕТО

Производството на подницата и връшника е сътворение на модел на света в определена материална вещ. В традиционните митологии се наблюдават два модела на сътворението: създаване *ex nihilo* и зараждане²⁰⁸. Технологичният процес и символиката на обредните действия се включва най-общо в първия модел. Жените с ръцете си правят света като го моделират според своите представи. Това е още едно основание да определим времето на създаването на съда, така както той съществува и в съвременността, още в периода на неолита. Някои елементи от обредните действия и символиката, свързана с тях, са възникнали по-късно. Това е жертвоприношението на глининцето, заменянето на глинения връшник с железен и отделянето на неговото производство в групата на мъжете. Самият съд обединява женското и мъжкото начало в позицията долу/горе, като двете му части се осмислят като брачна двойка. Не по-малко значимо за семантиката на съда е неговото предназначение да изпича хляб. Самият процес на печене симво-

лизира „раждането“ (вж. гатанката: „Дедо баба притиска, между тях живо писка“). В този случай знаковата същност на съда се определя и в прекия, и в преносния смисъл от функцията му да превръща суровото във варено. Символиката на раждането на хляба свързва процесът на изпичане с втория модел на сътворението – това чрез зараждане. Когато хлябът се изпича той изпълва пространството между земята и небето. Така се потвърждава още един път идеята, че печенето на обредни хлябове се осмисля космически, като съединяване на основните части на света – небето и земята²⁰⁹.

Практиката да се унищожават старите съдове всяка година и да се създават нови подници ежегодно на определена дата и чрез един и същ обред, свързва производството им с първичния мит за сътворението, когато в определен момент се унищожават старото и се създава новото.

Запазеното на Балканите обредно производство на глинени съдове подници представя една цялостна картина на „изкуството на правенето“ в обществата от доиндустриален тип. То съдържа всички основни моменти и механизми, свързани с началото („кога започваме да правим“), същността на работата („какво правим“) и инструменталната страна на процеса („как го правим“). Изработването на предметите става въз основа на полово-възрастовата специализация на индивида – най-ниската степен на специализация в една общност. Това разделение на труда се обуславя от семантиката на материала (земя, женско начало) и на съда и неговите части – антропоморфен, земя/небе, женско/мъжко. Останалите характеристики на производството са в пряка зависимост от посочената семантика. Времето на обряда се отнася към началото на лятото и е част от Великденския цикъл обреди, когато девойките и жените изпълняват най-важната част от своите обреди. Продължителността на технологическия процес е в рамките на един ден и вещта може да се включи в групата на тези предмети, които се създават, за да променят състоянието на общността и да въздействат върху отделния човек или върху природата²¹⁰. В случая тази промяна се изразява в символичното създаване на света наново всяка година с цел да се поднови и съхрани. За тази цел се използва механизмът на обряда, и то на посветителен обред на девойките, при който те участват не само в реалното, но и в символичното сътворение на света. Така се осигурява устойчивост на знанията и уменията до момента, в който е запазена традиционната селска общност с нейната консервативна аграрна икономика и социална ендогамия. Това обуславя и огромното разнообразие в местните знания и умения. Жените извършват целия цикъл на творението. Те създават земята, небето и човека. От друга страна, и земята, и небето имат човешки черти. Това което се наблюдава при подницата е антропоморфна интерпретация на природата, която преобладава сред примитивните общества и е тип класификация²¹¹, запазена през целия период на съществуване на традиционните култури. Символичното представяне на съда като брачна двойка е проява на всеобщата сексуализация на света в традиционните представи на хората. Символиката на правенето на подницата и на „раждането“ на хляба в нея показва, че

тези дейности на жените могат да се разглеждат като повторение на космогонията²¹².

ОТКРАДВАНЕТО НА ОГЪНЯ

Използването на подницата като оръжие на халата срещу змея в космическата битка за плодородие би могло да се свърже и с другата битка между небесния и хтоничния змей – тази за завоюването (открадването) на небесния огън, за да се превърне той в домашен, огън за готвене (в случая за изпичане на хляб). Основното оръжие на хтоничния змей е най-важният глинен съд за изпичане на хляб върху огъня на огнището. По време на битката между халата и змея, последният използва небесен огън, който пази от халата и не може да използва при появата на подницата като нейно оръжие. Победата на халата над змея чрез подницата може да се свърже с мита за произхода на огъня в домашното огнище²¹³.

На практика огънят за готвене идва „отгоре“. Широко разпространено на Балканите е вземането на „нов“ огън за домашните огнища от огън, получен от гръмотевица. След загасването им на определен празник (Великден, Петровден и др.) огънят в домашните огнища на отделните селища се подновява с този „жив“, „Божий“ огън. Тази символика и практика, свързана с домашния огън за готвене е разпространена и сред много народи на Азия, Северна и Южна Америка. Друг начин, по който хората на Балканите подновяват домашния огън е цикличното получаване на „жив“ огън чрез триене – най-древната практика за получаване на огън. Победата на халата над змея чрез подницата означава на практика открадването на небесния огън и превръщането му в домашен. В митичен план тази битка отразява механизма на пренасяне на небесния огън върху земята, както и самият процес на изпичане на домашния съд върху огнището. В образа на халата биха могли да се открият и черти на най-архаичния митичен покровител на жените и тяхната работа.

Струва ни се, че моделът на подницата (земя и небе) и символичната брачна връзка, която съществува между тях, дава възможност и за по-обобщено тълкуване на космическата битка между халата и змея, свързани съответно със земята и небето. В най-общ философски план това е вечната борба между хтоничното и небесното (доброто и злото) за надмощие. Хармонията в света е резултат на равновесието в космическата битка. То е крехко и трябва непрекъснато да се поддържа, за да не бъде разрушено. Християнизираният вариант на тази космическа битка е борбата на Св. Георги или Св. Илия със змея (ламята).

* * *

Още в началото на работата беше подчертано, че единствената форма на организация на труда при изработването на подници е обредът. Именно

тази страна на трудовия процес може да бъде разбрана по-добре след направеното дотук изследване на обредните действия, които определят до голяма степен семантиката на технологичния процес и на самия съд. Количеството, качеството и характера на извършваната работа се определя в конкретния случай от: представите на населението за света като строеж и форма, представите за времето в годишния календарен цикъл и свързаните с него социално и миогледно обусловени дейности, представите за човека и традиционното разделение на труда по пол и възраст, осъществено в конкретния случай чрез участието на девойките в обреди, които имат посветителен характер. В изследваното производство няма отделяне на техническо от обредно знание, както и на техническо от обредно умение. Относително рядкото повтаряне на комплекса от производствени действия (един път в годината) обуславя запазването на архаичната и несъвършена технология. Изпълва фактът, че социалните и миогледните страни на процеса на създаването на предмета на културата имат предимство, докато икономическите резултати са ограничени и обусловени от тях. Организацията и разделиението на труда се основават повече на социалните аспекти на трудовата дейност, отколкото на икономическата полза. Кръгът на работещите се ограничава в зависимост от определени миогледни и социални норми и забрани, независимо от техническите умения на потенциалните участници. Рационализъмът, характерен за икономиката на капитализма, не би могъл да се открие в изследваното производство. По своя характер то е архаично и носи чертите на примитивната икономика, при която трудовата дейност се съпътства и определя от различни обредни и социални изисквания²¹⁴. Изучаването на друга неспециализирана женска дейност като производството на пещи за хляб, което също е ръчно грънчарско производство²¹⁵, би разширило още повече нашите познания за организацията и символиката на трудовия процес в този архаичен тип трудова дейност.

За съвременния човек техниката на изпълнение и формата на изследвания предмет е несъвършена и некрасива и не се включва в представите за изкуство. Това е така, защото „няма декоративно изкуство, докато хората не контролират напълно своята техника и време, за да я упражняват“²¹⁶. Примитивността на производството на подници като стопанска дейност се потвърждава и от архаичния характер на обредната система, която ги създава. В обредите и в технологията се наблюдава външно разнообразие на формата при вътрешно семантично тъждество²¹⁷. От друга страна, многозначността на подницата (уред за печене на хляб и модел на света едновременно) потвърждава още един път, че всеки социален факт в примитивните и традиционни общества е многопластов, т.е. има повече от едно значение²¹⁸. Важен резултат от нашето изследване е потвърждаването чрез конкретен материал на пряката зависимост между света, създаден от хората и общата представа за света, утвърдена сред тях.

По нов начин може да се постави въпросът за самата трудова дейност и нейната символика. В консервативните и традиционни общности, каквито са селските, в основата на подялбата на света стои степенята на опознаване и овладяване на пространството, което ги заобикаля. Тази подялба е не само реална, но и символична. „Този свят“ е една част от природната среда, която е включена в т.нар. „работно пространство“, създадено в процеса на трудовата дейност на човека. Основните средства за създаването на това пространство са оръдията на труда и оръжията, чиито обхват на действие ограничават предела на „работната зона“²¹⁹. Но тъй като всяка работа в селските общности е до голяма степен нерационална в съвременния смисъл на думата, бихме могли да се опитаме да определим нейния символичен смисъл. Според мирогледните представи на българина, в процеса на извършване на трудова дейност около човека се създава особено пространство, недосегаемо за митични и демонични същества, които обитават света паралелно с него. Така докато мъжът оре, той не би могъл да бъде засегнат от магьосници, самодиви и вампири. Дори само част от ралото (палешникът) е достатъчна, за да предпази мъжа, когато преминава през местата, където посочените опасни същества се движат: мост, самодивски кладенец и др.²²⁰ Други инструменти, които имат силата на ралото да предпазват мъжете по време на работа, са косата и брадвата²²¹. Когато жените работят със своите оръдия на труда като мелицата за обработка на коноп, хурката, мотовилката, бухалката или тъкат на стана, те са недосегаеми за змейове, самодиви и болести. Девојката и жената може да стои на „опасни“ места, където, според народната вяра, се събират самодиви и болести (под стряха, под самодивско дърво и др.), когато работят с хурка или мелица. До началото на нашия век е запазена вярата, че мома или булка могат да се предпазят от лоша среща, лоши очи или магия и от любовта на змей, като предат с хурка, когато излязат на пътя или тръгнат на работа в полето²²². Подобна функция имат и части от работни средства или инструменти като колата, която предпазва хората от посочените митични и демонични същества²²³. Изключение от посочената полезна функция на инструментите е вярата, че отделни уреди могат да се използват или да имат вредителска функция²²⁴. Изключителната роля на оръдията на труда и предметите, свързани със стопанската дейност на хората, е свързана не само с ролята им в процеса на реалното овладяване на пространството чрез тях или на създаване на културни продукти като облекло, тъкани и пр. Тези дейности, които извършват чрез тях, имат и определена семантика. Изследването на семантиката на обредни облекла, създадени за да се преодолее определена криза в селските общности (при епидемии от болести по хората), показва, че изработването им от изпридането на преждата, изтъкването на плата до ушиването по своята символична същност представлява процес на създаване на света като общ модел²²⁵. А изследването на процеса на предене като символично действие показва, че то има смисъл на сътворение на човека²²⁶. По тази причина трудовата дей-

ност на човека в селските общности е полезна за него и опасна за съществуването от неусвоения свят – чрез нея той не само реално овладява света, но това овладяване става чрез сътворението на модели на света. Тази семантика на човешката дейност в традиционните по тип общности показва, че трудът е средство за преодоляване на опасностите, които заобикалят човека и често са персонифицирани. Той е и средство за създаване на хармония между света на хората и този на митичните същества и демони, представлящи предхристиянския пласт в традиционния мироглед²²⁷. Тази хармония се създава всяка година като се възобновяват моделите на света в предметите от човешкото ежедневие, в обредните предмети и в цялостната човешка дейност.

Свързването на една дейност със създаването и периодичното повторение на един модел поставя въпроса за един от механизмите на запазване на древни по своята същност знания и умения. Груповият характер на работата и селищната ендогамия при изпълнението ѝ, обусловеността на труда от положението на семейството в символичните връзки на селската общност с „другия“ свят, невъзможността за индивида да научи съответното умение, без да премине през задължителните етапи на социализация, са най-важните механизми на устойчивостта на традицията. Индивидуализъм в поведението може да се прояви само като част от колективната дейност. Така всички (с малки изключения) знаят и умеят да правят определени предмети и вещи. Но и в най-примитивната форма на специализация съществува известно професионализиране на уменията. От групата на „грънчарките“ се отделят „майсторки“, които умеят по-добре да моделират съдовете, да контролират процеса на изсъхване и изпичане. Може би това е пътят за създаване на определена група от хора, при които знанието не е професионално (групово) обособено, но уменията им ги отделят от останалите в традиционния временен колектив от производителки на подници. Майсторството е и въпрос за статус в рамките на полово-възрастовите групи на девиците и жените. То носи все още групови характеристики, които се отнасят до най-общото деление на селската общност на две групи: мъжка и женска.

Съхраняването практически до съвременността на подницата като съд за изпичане на хляб може да се обясни напълно рационално не само с изостаналостта на селата на Балканите и запазването на затворена икономика, свързана със самозадоволяване. Хлябът, приготвен и изпечен в подница е много вкусен. Печенето в подница е на практика един свършен метод на печене върху огнище и отговаря на вкусовите изисквания към тази основна храна на селяните на Балканите през много столетия, а може би и хилядолетия. Същевременно използването на този съд непрекъснато за толкова дълъг период от време е още едно доказателство за „дългосрочния период на историята“, отразен във вековните традиции за приготвяне на храна в селска среда. Този съд е и изключително екологичен. Материалът му, от една страна, не въздейства върху тестото за хляба и не променя неговите качества, като запазва добрия вкус на изпечения хляб. От друга страна,

самият материал е чист и не замърсява околната среда след разрушаването на съда или в самия процес на неговото създаване. Селяните правят своите вещи и предмети с материали, с които разполагат, и така те експлоатират умерено своята околна среда. Днес връщането към традиционни технологии е факт. Без да подценяваме днешните постижения в технологиите бихме задали въпроса: колко от модерните уреди и машини в домакинството ще бъдат така функционални и трайни като подницата? Храната и храненето са твърде консервативни черти на човешката култура и дейност. Днешното връщане към природосообразен начин на живот показва косвено, че някои от известните традиционни готварски познания и уреди, независимо от своята примитивност, са вековна, изпитана технология за приготвяне на вкусна и здравословна храна.

Ако се опитаме да направим етнологията приложна наука, то бихме могли да посочим няколко важни извода за механизмите на предаване на традиционните знания и умения в селските общности. Първият механизъм е включването отрано, от детството и юношеството в социално и мирогледно мотивирана дейност на практически всички членове на селската общност. Обредният характер на производството засилва мотивацията за участие, а несъмнените социални последици от него като средство за социализация и „издигане“ на социалния статус на индивида, правят участието в труда задължително за всички. Преобладаването на колективния труд като механизъм за предаване на знания, създава и укрепва социалните връзки в отделните полово-възрастови групи и прави невъзможно скриването на такива качества като трудолюбие, мързел, умение да се обработва глината и да се моделират съдовете и др. Обвързването на работата с принадлежността към определено семейство и селище засилва връзката на индивида със семейството, махалата и териториалната общност, към която принадлежи. А създаването на еднакви навици и умения, мирогледни и естетически представи, предаването на общи за селищата модели на вещи засилва сцеплението между хората. Създава се и удоволствие от самия труд, тъй като той не е монотонен, а смесен с магически действия, песни и пр., които пораждат празнична атмосфера. Вторият важен механизъм е обучението на традиционни знания и умения да се повтаря многократно, за да се достигне степенята на съвършенство, което ще позволи съхраняването на производството през поколенията. Това се постига също чрез включване на мирогледни и социални норми за участие в труда. Осмислянето на работата като необходима за семейството и изискването тя да се повтаря всяка година създава определен ритъм на дейностите и установен ред в ежедневието и празника на девойките и жените. От непрекъснато повторение на добре познати и нужни за общността дейности, трудът, според самите жени, става по-лек, тъй като не променя характера си и не включва нови и непознати моменти. Трудно е докато човек свикне на изискваните по традиция умения. След това той ги повтаря и предава на по-младите. Така личността до голяма степен се оформя с цел да прилича на другите, а индивидуалните качества се проявяват в

детайлите на работата, а не в различните умения или в по-големия обем знания. Нивелирането на качествата на индивида е един от механизмите за избягване на конфликта в селските общности на Балканите. Сътрудничеството между хората при получаване на знания и умения и непрекъснатите преки контакти в процеса на труда създават също условия за стабилни и трайни социални връзки вътре в селищата, както между индивидите, така и между по-малките социални групи като семействата. Неучастието в изследваната обредна дейност изключва автоматично девойката от участие в други социални дейности и ограничава контактите ѝ. Така се въздейства непряко върху поведението на личността и се стимулира участието в традиционните трудови дейности. Общността създава една личност, която да сътрудничи, а не да влиза в конфликт с останалите. Но не възпитава дух на съревнование в съвременния смисъл на думата. Доколкото съществува, съревнованието се ограничава в рамките на създадените от общността знания, умения и навици. Затова чужденецът, дори когато е от съседно село, се чувства несигурен в ежедневието, а и в празника. Неговите знания и умения винаги носят някакви различия, които правят впечатление и създават възможности за конфликт. Голямото локално разнообразие на технологията и формата на изработване на подниците е само една илюстрация на селищната ендегамия в знанията и уменията, която пречатства контактите в областта на технологиите, а също и затруднява социалните контакти на чужденката, омъжена в селото. От всичко изложено дотук прави впечатление стремежът на селянина на Балканите да създаде силни локални общности с устойчива, специфична по някои свои дискретни белези култура. За изследователя тези локални и регионални различия не могат да скрият общите черти на древната традиция за производство на подници в този регион на Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ж и в к о в, Т. И. Народ и песен. С., 1977, с. 13.

² Пак там. И в а н о в а, Р. Българска фолклорна сватба. С., 1984; М и к о в, Л. Български великденски обреден фолклор. С., 1991; Единството на българската фолклорна традиция. С., 1989; Т о д о р о в а - П и р г о в а, И. Фолклорен обред и културна идентичност (по материални от Разградско). – Във: Фолклорните традиции на Североизточна България. Регионални проучвания на българския фолклор. Т. 3. Разград, 1993, 111-116 и др.

³ R e d f i e l d, R. Peasant Society and Culture. Chicago, 1965, 22-31.

⁴ F o s t e r, G. What is a Folk Culture? – American Anthropologist, New York, LV, No 2, (April-June 1953), p. 11.

⁵ Българска народна култура. С., 1981, с. 6, 10.

⁶ Етнография на България. Т. 2. С., 1983, с. 7.

⁷ Г е н ч е в, С. Народна култура и етнография. С., 1984, с. 10.

⁸ Б о н е в а, Т. Към характеристиката на традиционната професионална култура (мирогледни основи). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 10. С., 1987, 256-268; К о в а ч е в а - К о с т а д и н о в а, В. Занаяти в Югозападните български земи. С., 1991, 19-20.

⁹ Тъй като се изследва явление от селската традиция на доиндустриалното общество, твърде често то се създава под влияние на културата на града, и то на доиндустриалния град.

Вж. за него: S j o b e r g, B. The Preindustrial City. – In: Peasant Society. A reader. Little Brown and Company. Boston, 1967, 21-24.

¹⁰ Ф р е й д е н б е р г, О. Поэтика сюжета и жанра. Л., 1936, с. 13, 21, 36, 241-242 и др. Авторката поставя въпроса за семантиката на храненето като преодоляване на смъртта и възкресение, както и на символичното значение на други основни човешки дейности и състояния като раждане, брак, смърт и тяхното културно осмисляне чрез обреди и вярвания. През 30-те години на нашия век П. Богатирев поставя въпроса за знаковостта на материалните вещи, създадени от човека. Той изследва многофункционалността и многозначността на обектоло и народната архитектура при словачите (Б о г а т и р е в. П. Очерки теории народного искусства. М., 1971, 353-356 сл.). Като изследва митовите на индианците от Северна и Южна Америка Л. Строс показва знаковия характер на културата им чрез основните им понятия за света и техния вътрешен смисъл, изразен чрез опозицията означаващо – означавано. Вж. за това неговата поредица Mythologyques: T. 1: The Row and the Cooked. Chicago, 1969; T. 2: From Honey to Ashes. Chicago, 1973; T. 3: The origin of Table Manners. New York, 1974; T. 4: The naked Man, New York, 1981. М. Елиаде обръща внимание на символиката и многозначността на културата в редица свои работи: E l i a d e, M. Images et Symboles. Paris, 1952; Rites and Symbols of Initiation. The Mystery of Birth and Rebirth. New York, 1958; Le sacré et le preprofane. Paris, 1965; The Forge and the Crucible. Chicago, 1978. От руските и съветски учени голяма роля за изследване на многозначността на един традиционен тип култура – средновековната има А. Гуревич в книгата си „Категории средневековой культуры“ (М., 1972). Той показва неразчленеността на знанията и дейностите в тази култура, богатата ѝ символика. Друг учен, чийто трудове по семиотика на традиционната и съвременната култура създадоха школа в тези изследвания, е Ю. Лотман. Най-съществените му приноси в тази област са публикувани в сборника от негови проучвания „Поэтика и типология на културата“ (С., 1990). Конкретни проучвания на семантиката на вещите прави Б а й б у р и н, А. Жилище в обрядите и представлениях восточных славян. Л., 1983; Семиотический статус вещей и мифологии. – В: Сборник музея антропологии и этнографии, 37. Л., 1981, 218-224; Семиотические аспекты функционирования вещей. – В: Этнографические аспекты изучения знаковых средств культуры. Л., 1989, 63-88.

¹¹ В о a s, F. Primitive Art. New York, 1967, 148-155; З а м б р о в с к и й, Б. У истоков искусства. Воронеж, 1976, 67-69.

¹² В о a s, F. Цит. съч., 148-155; Б а й б у р и н, А. Семиотический статус..., 218-224; Жилище в обрядите..., 2-124.

¹³ E l i a d e, M. The Forge and the Crucible. Chicago, 51-74; Б а й б у р и н, А. Жилище в обрядите..., 125-184.

¹⁴ Л о т м а н, Ю. К проблеме типологии культуры. – В: Труды по знаковым системам. Т. 3. – В: Ученые записки Тартуского государственного университета, Вып. 198. – В: Тарту, 1967, 30-38; Б а й б у р и н, А. Семиотический статус..., 221-224.

¹⁵ Э л и а д е, М. Космос и история. М., 1986, 29-54; Т о п о р о в, В. В., В. Н., И в а н о в. Первобытные представления о мире (общий взгляд). – В: Очерки истории естествонаучных знаний в древности. М., 1982, 8-37.

¹⁶ В много изследвания на народната култура и изкуство има наблюдения върху някои черти на художественното творчество на българина: М а р и н о в, Д. Избрани съчинения. Т. 1-2. С., 1981 – 1984; В а к а р е л с к и, X. Етнография на България. С., 1977; Пластиката по обредните хлябове. – Изв. Инст. изобр. изк., 3, 1960, 115-173; Българско народно изкуство. С., 1969; М а в р о д и н о в, Н. Изкуството на Българското възраждане, С., 1957; Старобългарското изкуство. С., 1959; П у н т е в, П., М. Ч е р к е з о в а, В. К о в а ч е в а, Ж. С т а м е н о в а. Българско народно изкуство. С., 1979; Етнография на България. Т. 2. Материална култура. С., 1983. В изследванията върху домашните производства и занаяти и особено на „художествените занаяти“ и техните произведения могат да бъдат открити описания и анализи на орнаменти и форми на украса със символичното им значение. Д р у м е в, Д., А. В а с и л е в. Резбарското изкуство в България. С., 1955; Д р у м е в, Д. Тревненското резбарско изкуство. С., 1962; П е т е в а, Е. Български народни накити. – Изв. Народ. етногр. музей, 6, 1926; Животински и човешки фигури в българската текстилна орнаментика. Пак там, 8-9, 1929, 114-134; Металически съдове в България. – Пак там, 13, 1939, 130-144; Б а к ъ р д ж и

е в, Г. Кована мед. С., 1955. Бусинска керамика. С., 1968; Георгиева, С., Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959; Благоева, С. Приемственост на филигранната техника от XIX в. в Панагюрище. – Изв. Етногр. инст. и музей, 13, 1971, 95-126; Български народни накити. С., 1977; Славова, А. Традиции и перспектива на българското приложно изкуство. С., 1975; Български медни съдове. С., 1980; Станков, Д. Чипровски килими. С., 1963; Котленските килими. С., 1968; Черги и килими. С., 1968 и др. Особено важно място в изследването на символиката на предметите и изображенията имат някои проучвания на обредно облекло, обредни предмети и реквизит: Костов, С. Македонски убриси и сокаи, – Изв. Народн. етногр. музей, 5, 1925, 3-15; Вакарелски, Х. Пластиката..., 115-173; Янева, С. Основни форми на обредните хлябове. – В: Единство на българската фолклорна традиция, 274-296; Български обредни хлябове. С., 1979; Михайлова, Г. Функция обрядовой одежды в весенних обычаях у южных славян. – Македонски фолклор (Скопие), 1973, № 12, 67-73; Социални аспекти на народното облекло. – Българска етнография, 1976, № 3-4, 5-23; Към проблема за семантиката на вещите в патриархалния свят на българина. – Във: Фолклор, език и народна съдба. С., 1979, 117-125; Костюмът в българската обредност. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 117-125; Черкезова, М. Кукерски обичаи и маски. – Векове, 1974, № 2-3, 42-55; Миков, Л. Към проблема за типологията на материалната култура в обряда. – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 4. С., 1979, 126-134; Писани яйца в България. С., 1982; За рисуваните великденски яйца в България. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 310-343; Антропоморфни атрибути в българската фолклорна обредност. – Български фолклор, 1986, № 4, 25-30; Български великденски обреден фолклор, С., 1990.

¹⁷ Такива са изследванията на Г. Михайлова за характера на българската традиционна материална култура и функцията ѝ в обществената практика. Като прилага на български материал основните идеи на П. Богатирев за полисемантичността и многофункционалността на материалната култура и по-специално на обектото и жилището. Г. Михайлова показва синкретизма на вещите и тяхната богата символика. Михайлова, Г. За характера на българската народна традиционна материална култура. – Българска етнография, 1978, № 2, 3-12; За функцията на народната българска традиционна материална художествена култура в обществената практика на българина. – Във: Фолклор и общество. С., 1977, 106-111. Измежду работите ѝ особено важни са тези, посветени на народното облекло: Михайлова, Г. Социални аспекти на народното облекло. – Българска етнография, 1976, № 3-4, 5-23; Функция..., 67-73; Към проблема за семантиката..., 117-125; Костюмът в българската обредност..., 163-215. Обредната функция и символика на предметите, които участват в обредите, са предмет на многостранно и продължително изследване от Л. Миков, който се интересува както от отделни обредни вещи и предмети, така и от цялостни обредни цикли. Най-обхватни са изследванията му върху великденския цикъл обреди и обредни предмети (Миков, Л. Писани яйца..., За рисуваните великденски яйца..., 310-343; Български великденски обреден фолклор...), както и върху обредната пластика при обредите за дъжд и в мартенската обредност (вж. по-горе бел. № 11).

Отделно място заема изследванията на майсторите и техните творби като материална култура и изкуство. Василев, А. Български възрожденски майстори. С., 1965; Божков, А. Творческият метод на българския художник от епохата на турското робство до Възраждането. – Изв. Инст. изобр. изк., 10, 1964, 8-21; Сантова, М. Взаимодействието между фолклорна и специализирана култура в периода XV-XVII в. – Проблеми на изкуството, 1984, № 2, 35-42; Творецът създател на материално художествено производство в системата на етническата култура. – В: Единство на българската фолклорна традиция, 211-234; Ковачева - Костадинова, В. Занаяти в Югозападните български земи. С., 1991.

¹⁸ Чолова, Ц. Естественонаучните знания в средновековна България, С., 1988, с. 150.

¹⁹ Георгиева, И. Българска народна митология. С., 1983, с. 29.

²⁰ Пак там.

²¹ Ковачев, Й. Народна астрономия и метеорология. – Сб. НУ, 30, 1914, с. 48.

²² Пак там, с. 15; Георгиева, И. Цит. съч., с. 37.

²³ Стойкова, С. Български народни гатанки. С., 1981, 83-88.

²⁴ Ковачев, Й. Цит. съч., 15-16.

²⁴ Гърмът е железен шиш, който, ако бъде намерен, пази къщата от гърм. Той пада като огнен шиш и докато във въздуха свети ослепително. На земята става железен (П а м у к ч и е в, Н. Народни обичаи и вярвания из Троянско. – Изв. Народн. етногр. музей, 12, 1936, 163-164). Гърмотевицата се получава, когато желязната кола на Св. Илия се удри в облачните скали, а светкавицата – от удрянето на колелетата и копитата на конете в същите облачни скали и камъни (К о в а ч е в, Й. Цит. съч., с. 69).

²⁶ Земята е плоска, а небето я покрива като сач (глинен или метален капак). Според представите на сърби и хървати и небето, и земята са материални. Небето е от камък и е споено със земята по краищата ѝ. К у л и щ ъ, Ш., Н. П а н т е л и ъ, П. П е т р о в и ъ. Српски митолошки речник. Београд, 1970, 141-142, 209.

²⁷ Земеделецът от Древна Гърция си предоставял земята като огромен съд, чийто капак е почвата (Б о г а е в с к и ѝ, Б. Л. Земледельческая религия Афин, Петроград 1916, 80-81).

²⁸ Б а й б у р и н, А. Жилище в обряд... 178-185; Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 34. Авторите са единни в мнението си, че и в къщата на източните славяни, и в българската къща основите се съотнасят с долния свят, вътрешното пространство е земният свят, а таванът и покривът са свързани символично с небето.

²⁹ Изтъквана е семиотичната връзка между подницата и връшника и небето и земята като мъж и жена (Н и к о л о в а, В. Обичаят за правене на подници. – Българска етнография, 1986, № 2, 35-44). Семиотични паралели между други глинени съдове и човека се откриват в гатанките: „Дедо баба натиска“ (гърне); „Една момичка все мокра поличка“ (стомна), „У йжу йма едно девойче, секи га целива и я га целивам“ (стомна). Ясен паралел между създаването на стомната и християнски представи за човека има в гатанката: „Като деда Адама съм направена от пръст, като трите свети Василиовци съм пекана в пещ, като Йосифа съм продадена надалеч, а съм осъдена да служа на хората денонощно“ (С т о й к о в а, С. Цит. съч., с. 367, 369, 371). Вж. подобна гатанка и за гърнето: „Направи се от кал, па умре, никой не се наима да му погребне кокалите“ (Б е н о в с к а, М. Етнокултурна специфика на змея като митичен персонаж. – В: Единство на българската фолклорна традиция, 146-175). Друг вариант на същата гатанка: „Направен съм от каквото и Адам е направен, а като умра – нито на небето дух, нито на земята кости“ (С т о й к о в а, С. Цит. съч., 366-367). Девицата е съд-гърне в представите на русите. (Ф р е й д е н б е р г, О. Цит. съч., с. 221).

³⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., 35-43.

³¹ Пак там, с. 42.

³² Пак там, с. 43. Изтъква се, че „съпоставката на двете основни категории на макрокосмоса (земя-небе) с предмети от бита, сочи първичната основна роля, която тези предмети са играли не само в ежедневието, но и в митичното мислене“.

³³ Изследванията на керамиката от неолита показват, че тогава се оформят две най-прости техники на моделиране на глинени съдове. Първата се прилага при по-малки и дълбоки съдове и се нарича издълбаване. Къс от глина, грубо обработена, се поставя върху равен камък или плоча, посипана със ситен пясък. Майсторката вдълбава отвор в средата като постепенно разширява кухнята и издига периферията като грубо моделира и изравнява стените отвън и отвътре. Другият начин е чрез налепване и като отначало се приготвя дъното, което се прави относително плътно, като се работи само с ръце, а върху изградената основа се налепват и наддават нагоре малки късове глина, които плътно се прилепват един над друг. Тази техника се нарича „налепване“ (М и к о в, В. Технология на керамичното производство през праисторическата епоха в България. – Изв. Археолог. инст., 19, 1966, 169-170). Самият процес на моделиране на подниците е изцяло ръчен и се нарича „лепене на подниците“. Най-често се прилага разтеглянето на дъното и изглаждането му от по-опитна жена, като самата периферия постепенно се събира в „краещник“ (перваз). Понякога первазът се оформя чрез лепене на отделен къс глина.

Измежду разнородните материали и изследвания най-цялостни са: Ф и л и п о в и ъ, М. Женска керамика код балканских народа. Београд, 1951; Српска народна јела и пића. Кн. 1. – Српски Етнографски Зборник, 10, Београд, 1908; М а р и н о в, Д. Цит. съч., 623-626; В а к а р е л с к и, Х. Етнография на България. С., 1977; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., 35-44.

³⁴ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 15-18.

³⁵ Пак там, с. 153.

³⁶ Пак там, 34-36; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 748.

³⁷ М а р и н о в, Д. Градиво за веществената култура на Северозападна България. – Сб.НУ, 18, 1901, с. 47.

³⁸ Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., 10-13.

³⁹ Г е р о в, Н. Речник на българския език. Т. 5. С., 1977, с. 544.

⁴⁰ Това е известие на В. Караджинев, посочено у Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., с. 12.

⁴¹ Г е р о в, Н. Цит. съч., с. 544; Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., 11-12.

⁴² Г е р о в, Н. Цит. съч., с. 544.

⁴³ Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., 131-134.

⁴⁴ В а к а р е л с к и, Х. Материали за народната култура в село Бусинци, Трънско, – Народописен архив на Етнографския институт и музей, инв. № 834-II, с. 204.

⁴⁵ Ф и л и п о в и ђ, М. Цит. съч., с. 131.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980, с. 448; Пловдивски край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1988, с. 273.

Това е последният обред през годината, когато от къщите, дворовете и от земята жените прогонват всякакви змии, гущери и други влечуги. Подобни обреди се изпълняват на 1 март („Първа мάρта“), 9 март („Младенци“) и 25 март („Благовещение“, „Благовец“). До Благовец съществува забрана за обработване на земята, „защото пуска кръв“. До тази дата не бива и да се строи къща, „защото построеното се разрушава“. В различни части на България тези празници бележат началото на лятото. В Македония 1 март се нарича „лётник“ (К а р а в е л о в, Л. Паметници народного быта болгар. М., 1861, с. 76; М и к о в, Л. Първомартенската..., с. 5). В Котел до началото на века хората са отивали в гората на 1 март преди изгрева на слънцето, защото са вярвали, че ще чуят една мома да вика: „Иди си зимо, да дойде лято“, а в Благоевградско вярват, че от 1 март започва пролетното равенство (М и к о в, Л. Първомартенската..., с. 5). След посочените празници започва редовната полска работа. Благовец е денят, когато жените започват да засяват пролетните семена и фиданките. Тогава засаждат и всички растения, чиито плодове се предпочитат сладки (В а к а р е л с к и, Х. Български празнични обичаи. С., 1943, 33-34). Това е и денят, когато за първи път на полето излизат на работа момичетата, които не са работили полска работа. Преди да започнат своята трудова дейност на полето, те извършват определено обредно действие: всяко момиче търкала питка, намазана с мед или захар по моравата и я гони, за да му е приятна работата през лятото (Пак там, с. 35). Посочените три празника, както и Еремия, определят времето за два различни вида женска работа със земя през годината: в земеделието и при производството на глинени съдове. Така Еремия се вписва в цялостната система от женски обреди през годината.

⁴⁸ Жития на Светиите. С., 1974, 219-220.

⁴⁹ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 624.

В текстовете, които описват обредите, твърде често се споменава желязото като средство за прогонване на змии и гущери. Определено изпъква опозицията змия–желязо.

⁵⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 37.

⁵¹ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 627. В Тутраканско в края на миналия век на този ден жените не са месели хляб, „за да мухляса“, а колкото хляб имало в къщата, трябвало да се изяде и да не остава за друг ден, „защото ще мухляса житото“.

⁵² Ето част от материалите и изследванията, свързани с обредите за дъжд „Пеперуда“, „Герман“, и „Еньова буля“: М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 623, 726-728, 736-739; А р н а у д о в, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т. 1. С., 1971, 204-236; В а к а р е л с к и, Х. Етнография..., 517-518; К о с т о в, С. Л. Култът на Германа у българите. – Изв. Бълг. археолог. дружество, 3, 1912-1913, 108-124; Г е н ч е в, С. Обичаят Герман в Добруджа. – Векове, 1973, № 2, 31-38; Обичаи и обреди за дъжд. – В: Добруджа..., 345-351; Пеперуда-храст. – Изв. музеите в Югоизточна България, 7, Пловдив, 1984, 147-155; Обичаи и обреди за дъжд и суша. – В: Капанци. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1985, 236-246; Б е н о в с к а, М. Наблюдения върху символиката в обряда за дъжд „Пеперуда“. – Във:

Фолклор, език и народна съдба. С., 1979, 142-153; Същност и естетически измерения на обряда „Герман“. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 235-255; М и к о в, Л. Обичаят „Герман“ в Михайловградско. – Български фолклор, 1982, № 3, 69-74; Женска антропоморфна пластика от два обряда за дъжд от Ямболски окръг. – Български фолклор, 1985, № 4, 19-27; Антропоморфни атрибути в българската фолклорна обредност. – Български фолклор, 1986, № 4, 25-31; Типологизация на антропоморфните атрибути в пролетно-лятната обредност на славянските народи. – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 8. Българският фолклор в контекста на славянската и балканската културни традиции. С., 1989, 84-112; Б о н е в а, Т. Към типологията на обредите с антропоморфни фигури в българската обичайно-празнична система. – Год. СУ. Истор. фак., 81, 1988, 58-84; В о н е в а, Т. Figure rituali nelle feste popolari bulgare, – Ricerca folklorica (Milano), 16, 1987, 97-104; З е ч е в и њ, С. Ванбрачно дете у веровану северовосточне Србије. – Сласник етнографског института, 11-15, Београд, 1969; Герман. – Гласник етнографског музеја, 39-40, Београд, 1976, 45-60; З е л е н ч у к, В., Ю. П о п о в и ч. Антропоморфные образы в обрядах плодородия у восточнороманских народов (XIX – начало XX-ого века). – В: Балканские исследования. Проблемы истории и культуры. М., 1976.

⁵³ Капанци. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, с. 215.

⁵⁴ Т и т о р о в, И. Българите в Бесарабия. С., 1905, 266-267.

⁵⁵ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с. 175; М и к о в, Л. Първомартенската..., 19-26.

⁵⁶ Етнография на България. Т. 3. С., 1985, 120-121.

⁵⁷ П о з д н и ш е в, А. Етнографски материали от Старозагорско. – Народописен архив на Етнографския институт и музей, инв. № 689, с. 9.

⁵⁸ Добруджа..., с. 251.

⁵⁹ Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., с. 134.

⁶⁰ М а р и н о в, Д. Цит. съч., Т. 1, с. 624.

⁶¹ Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч. с. 138, 139, 140.

⁶² Този факт е отбелязан от М. Филипович, който проследява съответствието между времето, през което се жалее мъртвия (1-3 години) и забраната в някои селища на Македония девойките и жените да правят подници (Цит. съч., 126-127).

⁶³ Пак там, с. 127.

⁶⁴ Пак там, 125-127, 140.

⁶⁵ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 625.

⁶⁶ Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч. с. 39.

⁶⁷ Пак там, 39-41; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 623; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 37.

⁶⁸ В а к а р е л с к и, Х. Етнографски материали от село Бусинци..., с. 204.

⁶⁹ П о з д н и ш е в, А. Цит. съч., с. 1.

⁷⁰ Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., 54-55.

⁷¹ Пак там, с. 136.

⁷² М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 625.

⁷³ М. Филипович смята, че копаенето на земя за подници в ями има паралел в женското рударство от средновековието, при което суровината също е изваждана от рупи – дълбоки дупки (Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., с. 47).

⁷⁴ Пак там, 44-45, 135-136.

⁷⁵ В а к а р е л с к и, Х. Етнографски материали от с. Либяхово, Гоцеделчевско, Народописен архив на Етнографския институт и музей, инв. № 709-II, с. 36. Авторът отбелязва, че „момите ходят по полето да правят подници, но момчетата ходят там, за да им ги чупят“.

⁷⁶ В а к а р е л с к и, Х. Етнография..., с. 360; Етнографски материали от с. Бусинци..., 204-205; Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., с. 49, 61; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 37; П о з д н и ш е в, А. Цит. съч., 1-2.

⁷⁷ В различни села на Сърбия жените „убиват“ земята с кирки или търнокопи, след което я наситят „като брашно“. В Нови пазар сухата земя се разбива на ситно (убива се) с дървен чук (Ф и л и п о в и њ, М. Цит. съч., с. 48). Най-разпространена е практиката земята

да „втасава“ един-два часа. Когато се копае предишната вечер, пръстта се оставя смесена с вода през цялата нощ. Удължаването на процеса на производство от няколко дена до една-две седмици се разглежда от някои автори като процес на нарушаване на цялостната обредна практика (Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38).

⁷⁸ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 49-51.

⁷⁹ Пак там, 49, 51; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., 37-38.

⁸⁰ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 626.

⁸¹ Н и к о л о в а, В. Цит. съч. с. 38.

⁸² В с. Елешница, Разложко, са изпълнявани следните песни:

Иримиа, зла гидия,
примосай си децата,
коги язе в полето – тия в гората,
коги язе в гората – тия в полето.
(Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38).

Йеремийо, Йеремийо, зла гидио
примосай си децата
ага ние в поле – тия в гора,
ага ние в гора – тия в поле.

⁸³ М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 626.

⁸⁴ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38.

⁸⁵ Ако в момента на работата дойдат други жени, те казват: „Да ви са железни подниците“, а тези които изработват подниците отговарят: „Ваши по-железни“ (П о з д н и ш е в, А. Цит. съч., с. 1). За да бъдат здрави съдовете, всеки минувач трябва да каже „желязо“ или „близница“ (стомна). Ако не каже, жените го обиждат и кълнат (В а к а р е л с к и, Х. Етнографски материали от с. Бусинци..., с. 204). Ето и друг регистриран разговор: „Какво правиш?“ „Градим препуле“. „От каква?“ „От гвоздѣ“ (желязо). Или минаващият пита: „Какво е?“ Работещите отговарят: „Стана и стануша“ или „Гвозда и Стануша“ (Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 143).

⁸⁶ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38.

⁸⁷ В Пчиня девойката, която моделира подницата трябва да е девствена. В Гевгели краешникът (перваза) го прави жена, която трябва да е престанала да ражда. В отделни селища на Македония това е жена, която не трябва да е докосвала мъртвец (Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 138-139).

⁸⁸ Пирински край..., с. 350.

⁸⁹ П о з д н и ш е в, А. Цит. съч., с. 1.

⁹⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38.

⁹¹ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 51.

⁹² Пак там, с. 154.

⁹³ Пак там, с. 104, 147.

⁹⁴ Пак там, с. 147.

⁹⁵ Старото човече се унищожава след една година или се запазва на гредите под тавана на „къщата“. Вярва се, че ако се изнесе от дома фигурка от стара подница „ще умре някой от къщата“ (Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 147).

⁹⁶ Пирински край..., с. 448; Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 39.

⁹⁷ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 39.

⁹⁸ Пак там; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 626.

⁹⁹ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 118, 122.

¹⁰⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 42. В средата на дъното на подницата се начертава кръст преди глината да е засъхнала, а върху връшника жените поставят кокоше перо срещу уроки (Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 146). На дъното се очертават и други фигури като кръг, две подпирачи се вълнообразни линии („синджири“), вълнообразна линия („къркулица“). За здравина на съда жените слагат и притискат върху подницата здравец (Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38).

¹⁰¹ В ъ ж а р о в а, Ж. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI до XII в. – В: Плиска – Преслав. Славяни и номади VI – XII в. (Международен симпозиум по славянска археология. Рилски манастир, 1977). С., 1981, 15-53; Ф и л и п о

в и ъ, М. Цит. съч., 25-26.

¹⁰² К о л е в а, Т. За произхода на пролетните момински обичаи. – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 1. С., 1972, 367-372; К у з м а н о в а, В. За системния характер на пролетните обреди. – В: Обреди и обреден фолклор, 128-141; Г е н ч е в, С. Народна култура..., 39-47; М и к о в, Л. Момински и маскарadni игри на Великден. – Векове, 1983, № 6, 32-44; Български великденски обреден фолклор. С., 1990.

¹⁰³ Б о н е в а, Т. Към типологията на обредите..., с. 42.

¹⁰⁴ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 38.

¹⁰⁵ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 89.

¹⁰⁶ Г а б р о в с к и, М. Преходът между старата и новата година у българите. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 12-49.

¹⁰⁷ E l i a d e, M. Rites and Symbols of Initiation. The Mystery of Birth and Rebirth. New York 1958, p. 3, 10, 19, 37.

¹⁰⁸ Б е р н ш т а м, Т. Молодеж в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX века. Л., 1988.

¹⁰⁹ К о л е в а, Т. Цит. съч., 173-200.

¹¹⁰ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 44-45; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 625.

¹¹¹ Песента съдържа мотивът за брак, постигнат след двубой между двама братя за една девойка (М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 635).

¹¹² Б е н о в с к а, М. Кръгът като символ в Северозападна България. – Български фолклор, 1980, № 3, с. 75; Н и к о л о в, И. Родопското селище и жилище. Дисертация (Автореферат). С., 1990, с. 15.

¹¹³ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 30; Српски митолошки..., с. 141.

¹¹⁴ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., 125-127, 140.

¹¹⁵ Изграждането на къщата също преминава през досега до подземния свят при изкопаването на мястото на основите. За хармонизиране на отношенията си с него, човекът, който строи къщата, принася жертва на стопанина на мястото (А р н а у д о в, М. Вградена невеста. – Сб.НУ, 34, С., 1920, 256-257, 254.

¹¹⁶ Т о л с т ы е, Н. И и С. М. К семантике правой и левой стороны в связи с другими символическими элементами. – В: Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам, 1/5, Тарту, 1974, 42-45. Н e r t z, R. The Preeminence of the Right Hand. A Study in Religion Polarity. – In: Right and Left. Chicago, 1973, 8-12.

¹¹⁷ Б е н о в с к а, М. За специфичното в системата от представи на българите за света. – Във: Фолклор и история. С., 1982, с. 173.

¹¹⁸ С т о й к о в а, С. Цит. съч., с. 365.

¹¹⁹ Г е р о в, Н. Цит. съч., с. 544.

¹²⁰ Н и к о л о в а, В. Цит. съч., с. 35, 42.

¹²¹ К о в а ч е в, Й. Цит. съч., с. 53; Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 58, 63.

¹²² Връзката между стопанина и огнището е регистрирана най-добре по материали от Родопите. Стопанин на къщата е някой от умрелите прадеди, който е бил юнак. За него се прави обредът „Наместник“ от жените в семейството в един от понеделниците на Големия месец (януари). В негова чест над огнището се заколва една кокошка, а кръвта ѝ изтича вътре в него. След това с тази жертва жените приготвят обредна трапеза (Неврокопско, дн. Гоцеделчевско, края на XIX в.). Такива обреди за стопанина се извършват и в Средните Родопи (А р н а у д о в, М. Вградена невеста..., с. 254, 256-257).

¹²³ Г е о р г и е в а, И. Народен светоглед. – Българска етнография, 1985, № 3, с. 39; Српски митолошки речник..., с. 141.

¹²⁴ З е л е н и ъ, Д. Тотемы – деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – В: Труды института антропологии, археологии и этнографии, 15, вып. 2, М.-Л., 1937, 5-12; А р н а у д о в, М. Вградена невеста..., с. 251, 254, 265; Г е о р г и е в а, И. Българска народна..., 172-173, 174, 177.

¹²⁵ M a l i n o w s k i, B. Magic, science and religion and other essays. New York, 1925, p. 26.

¹²⁶ Ф и л и п о в и ъ, М. Цит. съч., с. 147.

- ¹²⁷ Пак там.
- ¹²⁸ Бонева, Т. Към типологията на обредите..., с. 42.
- ¹²⁹ Николова, В. Цит. съч., 42-44.
- ¹³⁰ Мифы народов мира. Т. 1. М., 1982, с. 468.
- ¹³¹ Gimbutas, M. The Gods and Goddesses of Old Europe. 7000-3,500. Thame and Hudson. London, 1974, p. 102.
- ¹³² Каранов, Е. Змеят (аждер) и змията (зъмя) в българската народна поезия. – Период. сп. на Българското научно дружество в Средец, 9, 1884, 129-138; Георгиева, И. Цит. съч., 57-63.
- ¹³³ Дринов, М. Медно (бакърно) гумно и меден ток в словенските и гръцки умотворения. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1971, 410-443.
- ¹³⁴ Каравелов, Л. Цит. съч., 168-169.
- ¹³⁵ Сб.НУ, 6, 1894, с. 117.
- ¹³⁶ Георгиева, И. Цит. съч., с. 59.
- ¹³⁷ Пак там, с. 69.
- ¹³⁸ Подобни представи за змията са запазени в традиционните мирогледни представи и на други балкански народи. Сърбите, румънците и гърците свързват змията с култа към мъртвите и прадедите. Съществува змия на къщата и на полето (румънци); кучница, чувачарка е голяма змия, която живее в основата на къщата, под прага или на огнището (сърби), а според гърците домашната змия е сянка на умрял от къщата (Арнаутов, М. Вградена невеста..., с. 204 и цитираната там литература; Кулищ и ѝ, Ш., П. Петров и ѝ, Н., Пантели и ѝ. Цит. съч., с. 145.
- ¹³⁹ Георгиева, И. Цит. съч., с. 59.
- ¹⁴⁰ Селиванов, В. В. К вопросу о становлении образа человека в искусстве палеолита (мужчина и женщина). – В: Пластика и рисунок древных культур. Новосибирск, 1893, 14-22.
- ¹⁴¹ Пак там, 13-15, 17-18.
- ¹⁴² Обредът Герман се разглежда като късна модификация на култа към умирация и възкръсващ бог (Вж. Зелечук, В., С. Попович. Цит. съч., с. 200 сл.).
- ¹⁴³ Душите на мъртвите, според народната вяра, трябва да получават храна от живите им роднини. Затова през този период хората раздават редовно храна „за своите мъртви души“. Те вярват, че ако не раздадат храна на своите мъртъвци, „душите ядат на житото цвета“ и няма да има плодородие. (Теренен материал на авторката от с. Хвойна, Средните Родопи.)
- ¹⁴⁴ Николова, В. Обредното предене в българската народна култура. – Българска етнография, 1989, № 2, с. 12.
- ¹⁴⁵ Запазена е изолацията на момичетата по време на обучението им на изключително важната женска дейност предене. В Пловдивско до средата на нашия век младите момичета се учат тайно да предат, защото се вярва, че трябва така да се научат на това женско умение, че да могат да изпридат една къделя за един ден, за да не се случи нещо лошо на майките им. Съществува и забрана за дейности, които не са извършвани до женитбата. Така мома, която не е правила нищелки, не бива да започва тази работа за първи път след като се омъжи, защото ще умре мъжа ѝ и тя ще се омъжи повторно (Колева, Е. Тъкачеството в народните обичаи и вярвания на населението на Пловдивския край. – Във: Фолклорът и народните традиции в съвременната национална култура. С., 1976, 215-219). Посочените практики са тъждествени на тези при правене на подници.
- ¹⁴⁶ Ковачев, Й. Цит. съч., с. 71; Маринов, Д. Цит. съч. Т. 2, 660-661.
- ¹⁴⁷ Георгиева, И. Цит. съч., 79-85.
- ¹⁴⁸ Калоянов, А. Света гора в българския фолклор. – Във: Фолклорната традиция на Сливенския край. С., 1989, с. 52.
- ¹⁴⁹ Пак там. с. 52, 55-58; Георгиева, И. Цит. съч., 186-187.
- ¹⁵⁰ Маринов, Д. Цит. съч. Т. 2, с. 660.
- ¹⁵¹ Георгиева, И. Цит. съч., с. 73, 80.
- ¹⁵² Пак там, с. 84.
- ¹⁵³ Пак там.

- ¹⁵⁴ Б о н е в а, Т. Към типологията на обредите..., с. 23.
- ¹⁵⁵ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., 89-91.
- ¹⁵⁶ Б о ж е в, С. Народни умотворения от Демирхисарско. – Сб.НУ, 4, 1891, с. 111.
- ¹⁵⁷ К о в а ч е в, Й. Цит. съч., с. 70.
- ¹⁵⁸ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 2, 660-661.
- ¹⁵⁹ Пак там, т. 1., с. 303.
- ¹⁶⁰ Пак там, т. 1., 660-661; Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 91.
- ¹⁶¹ К о в а ч е в, Й. Цит. съч., с. 70.
- ¹⁶² С т о и л к о в, Б. Народната култура на село Бусинци, Трънско. – Изв. Народногр. Музей, 12, 1936, 140-142.
- ¹⁶³ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 302.
- ¹⁶⁴ Пак там, 303-303.
- ¹⁶⁵ Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 91.
- ¹⁶⁶ П р о п п, В. Я. Исторические корни волшебной сказки. М., 1946, с. 182; Б е н о в с к а, М. Образите на халата и ламята в българското народно творчество. – В: Литературознание и фолклористика. Сб. в чест на 70-годишнината на акад. Петър Динеков. С., 1983, с. 389.
- ¹⁶⁷ П р о п п, В. Я. Цит. съч., с. 244.
- ¹⁶⁸ В е н е д и к о в, И. Медното гумно на прабългарите. С., 1983, 82-94; Мифы народов мира. Т. 2. М., 1982, с. 207.
- ¹⁶⁹ Д р и н о в, М. Цит. съч., 410-443; В е н д и к о в, И. Цит. съч., 82-84.
- ¹⁷⁰ С т о й к о в а, С. Цит. съч., с. 33.
- ¹⁷¹ Пак там, 32-33.
- ¹⁷² Пак там, с. 62.
- ¹⁷³ Ц и в ъ я н, Т. Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок). – В: Труды по знаковым системам. Т. 10, Тарту, 1978, с. 65.
- ¹⁷⁴ Пак там, с. 84.
- ¹⁷⁵ К о в а ч е в, И. Цит. съч., с. 53.
- ¹⁷⁶ М и к о в, В. Технология на керамичното производство..., 193-201; H o d g e s, H. Artifacts. An introduction to Early Materials and Technology. London, 1964, p. 67.
- ¹⁷⁷ M a u s s, M. Essay sur le don. Form et raison de l'echange dans Les societes archaiques. – Sociologie et Anthropologie. Paris, 1966, 145-284. Това е най-цялостното изследване на дара като най-архаична икономическа дейност.
- ¹⁷⁸ В а к а р е л с к и, Х. Български народни празници, с. 74.
- ¹⁷⁹ B a l f e t, H. Ethnographical observations in North Africa and Archaeological Interpretation: The Pottery of Magreb. – In: Ceramics and Man. New York, Werner Green Foundation, 1965, p. 169.
- ¹⁸⁰ Б о б р и н с к и й, А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, 26-27, 115.
- ¹⁸¹ Пак там.
- ¹⁸² П е щ е р е в а, Е. Гончарное производство Средней Азии. – Труды Института этнографии имени Милухо-Маклая, Новая серия. Т. 12. М.-Л., 1959, 24-40.
- ¹⁸³ B a l f e t, H. Цит. съч., 169-170.
- ¹⁸⁴ L e v i - S t r a u s s, C. The Jealous Potter. Chicago, 1988, 177-178.
- ¹⁸⁵ Б о б р и н с к и й, А. Цит. съч., 219.
- ¹⁸⁶ L e v i - S t r a u s s, C. The Jealous..., 24.
- ¹⁸⁷ Пак там, с. 24, 25.
- ¹⁸⁸ Пак там, с. 29, 33-34.
- ¹⁸⁹ Пак там, с. 22, 180-181.
- ¹⁹⁰ Пак там, с. 22, 29-30, 32, 180, 181, 183.
- ¹⁹¹ Пак там, с. 32.
- ¹⁹² Пак там, с. 27.
- ¹⁹³ П е щ е р е в а, Е. Цит. съч., с. 43, 116.
- ¹⁹⁴ Пак там, с. 20.
- ¹⁹⁵ Пак там, 117-118.
- ¹⁹⁶ Пак там, с. 9, 21, 119.

¹⁹⁷ Пак там, с. 21, 119, 120.

¹⁹⁸ Пак там, с. 212, 126, 324.

¹⁹⁹ Пак там, с. 93.

²⁰⁰ Пак там, с. 84, 93, 94.

²⁰¹ Пак там, 93-94.

²⁰² Пак там, 102-103.

²⁰³ Пак там, 102-104, 106.

²⁰⁴ Пак там, 118-119, 126-128.

²⁰⁵ Пак там, с. 43.

²⁰⁶ L e v i - S t r a u s s, C. The Jealous..., 178-179.

²⁰⁷ Пак там, с. 180.

²⁰⁸ E l i a d e, M. The forge and the Crucible..., p. 31, 144.

²⁰⁹ Вж за т. нар. „обыденные вещи“ вж. Б а й б у р и н, А. Жилище в обрядях..., 92-93.

²¹⁰ B o a s, F. Цит. съч., с. 192.

²¹¹ E l i a d e, M. The Forge and the Crucible..., p. 31.

²¹² Вж. за печенето като символично съединяване на частите на света у Т о п о р о в, В. В. Проблема функции кузнеца в свете семиотической теории культуры. – В: Материали всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам, 1/5/. Тарту, 1974, с. 87.

²¹³ Митовете за произхода на огъня за готвене, в които се описва борбата между хтонични и небесни митични същества вж.: L e v i - S t r a u s s, C. The Jealous..., 48-49.

Като хтонично женско същество, свързано с водата, халата (ламята) е символ на ненаситност. На Балканите са широкоизвестни легенди за ламята, която спира водата от извори и чешми и я пуска срещу човешки жертви. Такива хтонични женски същества, свързани с водата, са покровители на грънчарките в Северна и Южна Америка (Levi-Strauss, C. The Jealous..., 171).

²¹⁴ Вж. за това H e r s k o v i t z, M. Economic Anthropology. New York, 1953, 148-160.

²¹⁵ Други женски производства, свързани с изпичането на хляба, това са пешите за хляб. Жените ги изграждат групово, като прилагат много архаична технология. До първата половина на XX в. са запазени различни технологични способи за построяване на тези важни традиционни домашни (и махленски) съоръжения. Ето два различни начина на изграждане, регистрирани в Североизточна България (Добричко, Силистренско) през 40-те години на нашия век. Жените ограждат мястото на бъдещата печ с кирпичи, тухли и камъни. След това там поставят чиста измесена глина и я набиват в земята с дървени чукове. По краищата на основата набучват върбови клони, наречени „чергилà“, така че да се образува свод, най-висок в средата и затворен от страни. Този скелет жените покриват с рогозка и върху нея измазват пласт „тесто“, приготвено от глина и вода. Оставят глината да изсъхне и повтарят измазването втори път с още един дебел пласт, както първия път. Тази процедура се повтаря четири пъти. Когато приключат оформянето на свода, жените слагат под чергилото слама и вършина и ги подпалват. Паленето на пещта, докато не е изсъхнала глинената мазилка, трябва да се прави на умерен огън и да се внимава да не се напука свода. Тогава изгаря скелетът от клони и рогозката, използвани при изграждането на пещта. Друга техника за изграждане на пещи е чрез парчета от керемиди. Жените изравняват мястото, след което в основата се нареждат парчета от тухли и се замазват с глина. Скелетът на пещта се оформя от „обручи“ от липови или дъбови кори. По тях жените нареждат късчета от керемиди, така че да се образува „гевгир“. След това повърхността се измазва с глина. При първото опалване корите от дърветата изгарят. Трети технически способ е построяването на пещи без използването на скелет. За пълното сключване на свода жените си служат с голяма каменна плоча. (В а к а р е л с к и, X. Етнографски материали от Североизточна България. – Народописен архив на Етнографския институт и музей, инв. № 783-II, св. VI, с. 56, 58, 168).

²¹⁶ B o a s, F. Цит. съч., с. 184.

²¹⁷ Ф р е й д е н б е р г, О. Цит. съч., с. 116.

²¹⁸ Според К. Леви-Строс в теорията за тоталния социален факт на Марсел Мос идеята

за тоталното е по-малко важна, отколкото специфичният начин, по който той я разбира: социалният факт е многопластов (слоест), съставен от множество свързани плоскости (Levi-Strauss, C. The Scope of Anthropology, Current Anthropology, New York, 7, № 2, april 1966, p. 113).

²¹⁹ К а р о в, Д. О развитии примитивных орудий. – В: Проблемы истории первобытного общества. М.-Л., 1960, с. 35.

²²⁰ М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 202-205.

²²¹ Пак там, с. 199, 204-205.

²²² Пак там, с. 198, 207.

²²³ Пак там, с. 178, 179, 186-193, 220-225.

²²⁴ Регистрирана е вяра в свръхестествените възможности на ръжена. Според теренна информация от края на миналия век този железен уред може да оживее и да отвори къщата за болести и лоши духове. По тази причина е съществувала практиката ръженът да не се оставя прав до огнището през нощта (М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 186-187).

²²⁵ К р ъ с т а н о в а, К. Обредното тъкане – една старинна практика у българите. – Българска етнография, 1991, № 4, с. 54.

²²⁶ Н и к о л о в а, В. Обредното предене в българската народна култура, Българска етнография, 1989, № 3, 3-15.

²²⁷ Християнските празници се свързват най-често със забраната за определена дейност, тъй като „светецът наказва този който работи“. В този смисъл трудовата дейност на човека нарушава хармонията с неговите християнски покровители – Бога и светците. Независимо че тази представа за хармонизирането взаимоотношенията на човека със свещеното е преобладаваща, прозират някои представи, които са по-архаични и в унисон с изложената теза за ролата на оръдията на труда и трудовата дейност като средство за създаване на хармония.

В етнографски материали, събрани от големия български етнограф Д. Маринов се отбелязва, че косата и вилата пазят човека и окосеното от него сено по време на работа на Горешляците (15, 16, и 17 юли), празници, на които българският селянин не работи на полето, за да предпази нивата си и селското землище от огън и пожари, тъй като тогава огънят пада от небето. Тези празници се свързват с тримата християнски светци Кирик, Юлита и Марина. (М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 204-205).

Постъпила 25 юни 1993 г.